

<https://doi.org/10.4467/2543733XSSB.25.004.22501>

HENRYK WALCZAK

Uniwersytet Szczeciński

 <https://orcid.org/0000-0002-4326-1521>

Polska wobec Rumunii w kontekście funkcjonowania bloku rolnego w latach 1930–1932

Abstrakt

W sierpniu 1930 r. w Polsce panował kryzys ekonomiczny, szczególnie dotkliwie uderzający w rolnictwo. Wystąpiła ona wówczas z inicjatywą, w stosunku do znajdujących się w podobnej sytuacji krajów agrarnych Europy Środkowej i Południowej, stworzenia ugrupowania mającego za cel neutralizację jego skutków. Główną rolę w stworzonym bloku rolnym odgrywały Polska i Rumunia, które od 1921 r. powiązane były ze sobą przymierzem polityczno-wojskowym.

Od końca 1930 r. podjęto ożywione zabiegi na rzecz stworzenia organizacyjnych podstaw bloku oraz forsowania własnych interesów wobec państw przemysłowych na różnych forach międzynarodowych. Te ostatnie w nikłym zakresie były podatne na dezyderaty państw agrarnych, które równolegle zaczęły indywidualnie szukać sposobów polepszenia sytuacji na swoich rynkach rolnych. Takie intencje przyświecały Rumunii zabiegającej o układ handlowy z Niemcami.

Niepokoilo to Warszawę, znajdującą się wówczas w stanie wojny celnej z tym państwem. Jednakże nie posiadała ona większych możliwości oddziaływania na te tendencje w polityce Bukaresztu. Wiosną 1932 r. w polskim MSZ w miejsce optymizmu głoszonego w oficjalnych deklaracjach w odniesieniu do efektów funkcjonowania bloku pojawił się sceptycyzm, skutkujący coraz mniejszym zaangażowaniem w jego działalność.

Słowa kluczowe: Polska, Rumunia, blok rolny, Europa Środkowo-Wschodnia

Poland towards Romania in the context of the functioning of the agrarian bloc in 1930–1932

Abstract

In August 1930, Poland was gripped by an economic crisis, which hit agriculture particularly hard. It then took the initiative to create a grouping with the agrarian countries of Central and Southern Europe in a similar situation, with the aim of neutralizing its effects. The leading role in the bloc that was created by Poland and Romania, which had been linked by a political and military alliance since 1921.

From the end of 1930, intensive efforts were made to create the organizational foundations of the bloc and to push their own interests towards industrial states in various international forums. The latter were only slightly susceptible to the desires of agrarian states, which simultaneously began to seek individual ways of improving the situation on their agricultural markets. Such intentions guided Romania in its efforts to establish a trade agreement with Germany.

This worried Warsaw, which was then in a state of customs war with that country. However, it had no greater ability to influence these tendencies in Bucharest's policy. In the spring of 1932, in the Polish Ministry of Foreign Affairs, instead of the optimism expressed in official declarations regarding the effects of the bloc's functioning, scepticism appeared, resulting in decreasing involvement in its activities.

Keywords: Poland, Romania, agrarian bloc, Central and Eastern Europe

Wielka Recesja, która miała początek w Stanach Zjednoczonych w 1929 r. objawiła się w Europie Środkowo-Wschodniej kryzysem w rolnictwie, przybierającym postać gwałtownego spadku cen produktów agrarnych, głównie zbóż. Rolnicy, aby utrzymać dochody, zwiększali produkcję, niejednokrotnie kosztem własnego spożycia. Towarzyszył temu proces ubożenia wsi, zadłużania gospodarstw i spadek aktywności inwestycyjnej. Jednocześnie wzrost protekcjonizmu w krajach przemysłowych, dotąd importujących te produkty, a także konkurencja na rynkach tańszego zboża z krajów zamorskich, redukowały możliwości zbytu dla państw agrarnych. Rosły zatem nadwyżki płodów rolnych, przede wszystkim zbóż. Malejące dochody z eksportu, które były nie tylko elementem równowagi budżetowej, ale też jednym z istotnych źródeł finansowania rozwoju gospodarczego państw rolnych, godziły w ich podstawy ekonomiczne, wpływając na sytuację społeczno-polityczną¹.

Szukanie wyjścia z tego trudnego położenia zdeterminowało skryształizowanie się dwóch koncepcji obrony interesów krajów rolnych tego regionu względem europejskich państw przemysłowych i krajów zamorskich eksportujących plody rolne. Pierwszą z nich była koncepcja skupienia pod auspicjami Warszawy krajów agrarnych regionu oparta na mającej powstać unii celnej Polski i Rumunii, które od 1921 r. były połączone przymierzem polityczno-wojskowym. Druga, firmowana przez rumuńskiego polityka gospodarczego i ministra finansów Virgila Madgearu, zakładała działania konsolidacyjne, obejmujące kraje dunajskie, w tym Czechosłowację zaliczaną do państw przemysłowych. W Warszawie odbierano tę koncepcję jako zagrażającą interesom polskim, gdyż państwa naddunajskie jako rynek zbytu dla artykułów przemysłowych z Niemiec oraz eksporterzy swoich towarów rolnych do tego kraju znaleźli by się w zależności ekonomicznej od Berlina. Groziło by to gospodarczym izolowaniem RP od południa oraz ograniczeniem możliwości poli-

¹ K. Bobinska, *Wielki Kryzys a Europa Wschodnia*, „Studia z dziejów ZSRR i Europy Środkowej”, 1981, t. XVII, s. 108–110; N. Vučo, „Agrarni blok” podunavskih zemalja za vreme ekonomske krize 1929–1933, w: *Svetska ekonomska kriza 1929–1934. godine i njen odraz u zemljama jugoistočne Evrope*, red. V. Čubrilović, Beograd 1976, s. 29–31; W. Szulc, *Die Warschauer Agrarkonferenz (August 1930) und die Formierung des Agrarblocks in Ostmitteleuropa*, „Studia Historiae Oeconomicae” vol. 20, 1993, s. 168–169; I. Stawowy-Kawka, *Blok rolny a koncepcje integracji Europy Środkowej i Południowo-Wschodniej w latach 1930–1932*, w: *Międzymorze. Nadzieje i ograniczenia w polityce II Rzeczypospolitej*, red. E. Znamierowska-Rakk, Warszawa 2016, s. 420.

tycznych w tym regionie. Stąd też Warszawa, godząc się z niemożnością budowy unii celnej z Rumunią, zintensyfikowała zabiegi na rzecz powołania bloku państw rolnych Europy Środkowo-Wschodniej. W dniach 27–30 sierpnia 1930 r. doszło do konferencji założycielskiej w Warszawie z udziałem Bułgarii, Czechosłowacji, Estonii, Finlandii (obserwator), Jugosławii, Łotwy, Polski, Rumunii i Węgier.

Pokłosiem obrad były rezolucje, stanowiące swego rodzaju program działania na następne tygodnie i miesiące. Dotyczyły one nadania ram organizacyjnych blokowi w postaci organizacji corocznych zjazdów „kierowników polityki ekonomicznej” oraz Stałego Komitetu Studiów Ekonomicznych Państw Europy Środkowej i Wschodniej (SKSE), mającego realizować uchwały konferencji warszawskiej i kolejnych zjazdów. Zapowiadało również podjęcie kwestii reorganizacji i racjonalizacji eksportu rolniczego państw członkowskich, uzyskania ogólnoeuropejskiej klauzuli preferencyjnej, czyli uprzywilejowania wywozu własnych zbóż na rynkach europejskich państw przemysłowych, opracowanie uregulowań weterynaryjnych, mających przeciwdziałać dyskryminacji eksportu mięsa i żywych zwierząt z krajów agrarnych oraz przygotowanie projektu średnioterminowego kredytu rolnego.

Prace, związane z nadaniem ugrupowaniu państw rolnych ram organizacyjnych oraz rozpoczęciem realizacji pozostałych postulatów, podjęto jeszcze w 1930 r. Stanowiły one przedmiot odrębnego studium, co zwalnia autora od głębszego wprowadzenia w problematykę dotyczącą początków bloku². Przedmiotem niniejszego artykułu będzie natomiast przedstawienie budowy jego struktur organizacyjnych, charakterystyka funkcjonowania w kontekście relacji Polski i Rumunii oraz podejmowane przez nie działania na forach międzynarodowych, służące realizacji interesów bloku. Ramy czasowe zawierają się w latach 1930–1932, obejmując okres najbardziej intensywnej aktywności tego ugrupowania. Artykuł powstał głównie na podstawie źródeł archiwalnych przechowywanych w Archiwum Akt Nowych oraz Archiwum Ligi Narodów (dostępne w formie skanów na platformie cyfrowej tej instytucji), publikowanych dokumentów proveniencji polskiej, rumuńskiej, niemieckiej, sowieckiej oraz ligowej, także prasy polskiej i rumuńskiej.

Istotne znaczenie dla działalności bloku miało powołanie Stałego Komitetu Studiów Ekonomicznych Państw Europy Środkowej i Wschodniej (SKSE), w którym mieli zasiadać eksperci reprezentujący poszczególnych członków. Projekt jego statutu przyjęto na konferencji ekspertów rolniczych bloku, która odbyła się w Bukareszcie w dniach 18–21 października 1930 r.³ Strona rumuńska została wówczas zobligowana do rozesłania go poszczególnym rządům. Brak postępu w tej sprawie oraz coraz ostrzejsze występowanie zjawisk kryzysowych spowodowały monity polskiego MSZ, domagającego się od Palatua Sturda wywiązania się z tego zobowiązania, a także zwołania pierwszej sesji komitetu. Pierwotnie miejscem obrad miał być Budapeszt, jednakże ze względu na zaognione sto-

² H. Walczak, *Polska i Rumunia a sprawa krystalizacji i początki bloku rolnego (1930)*, w: *Przeszłość i dzień dzisiejszy relacji polsko-rumuńskich = Trecutul și prezentul relațiilor polono-române*, Suceava 2024, s. 145–158.

³ Archiwum Akt Nowych (dalej: AAN), Ministerstwo Spraw Zagranicznych (dalej: MSZ), sprawozdanie z konferencji ekspertów rolniczych krajów Środkowo-Wschodniej Europy w Bukareszcie z 20 XI 1930, sygn. 2060, k. 7–8; ibidem, protokół konferencji w Bukareszcie z 21 X 1930, sygn. 2060, k. 15–16; A. Tibal, *La crise des états agricoles européens et l'action internationale (janvier 1930–mai 1931). Documents recueillis et commentés*, Paris 1931, s. 138, 144–148; J. Butler, *Konferencje ekspertów państw rolniczych*, „Przegląd Gospodarczy” I XII 1930, z. 23, s. 974–975.

sunki handlowe z Czechosłowacją i niechęć goszczenia jej delegacji, Węgrzy poprosili Rumunów o wzięcie na siebie roli organizatora. Sesja zwana statutową doszła zatem do skutku w Bukareszcie w dniach 16–18 lutego 1931 r. Obok gospodarzy uczestniczyli w niej delegaci Łotwy, Bułgarii, Węgier, Polski, Czechosłowacji i Jugosławii. Członkowie SKSE zdecydowali o zarekomendowaniu swoim rządowi konieczności personalnego określenia stałego składu komitetu, przyjęcia projektu regulaminu jego obrad oraz regulaminu corocznych zjazdów przedstawicieli rządów Państw Rolniczych Środkowej i Południowo-Wschodniej Europy. Dokumenty te uległy niewielkim uzupełnieniom na II sesji SKSE w Belgradzie (24–26 kwietnia 1931 r.). Ostatecznie zaś zostały zatwierdzone na II konferencji przedstawicieli rządów w Sofii, która odbyła się w dniach 10–13 grudnia 1931 r.⁴

Stały komitet, zrzeszający przedstawicieli rządów ośmiu krajów, miał dość szerokie uprawnienia. Do jego zadań należała realizacja decyzji konferencji międzyrządowych bloku, koordynacja prac komisji technicznych, przygotowywanie uchwał i przedstawianie rekomendacji dla rządów, a także ustalanie wspólnego stanowiska na spotkania międzynarodowe, w tym Ligi Narodów. Madgearu przewidywał, iż

ów nowy organ międzynarodowej współpracy gospodarczej będzie odgrywał ważną rolę we [...] wspólnych działaniach i ułatwiał, poprzez żywy kontakt z innymi podobnymi organizacjami międzynarodowymi, zwłaszcza z Komitetem Ekonomicznym Ligi Narodów realizację postanowień konferencji warszawskiej⁵.

W dniach 10–13 listopada 1930 w Warszawie spotkali się eksperci państw bloku w celu zbadania sprawy średnioterminowego międzynarodowego kredytu rolnego, co dało podstawę do opracowania „Memorandum” przedłożonego na forum zorganizowanej w dniach 17–28 listopada 1930 r. w Genewie w ramach Ligi Narodów „Drugiej Międzynarodowej Konferencji w sprawie zespolonych działań gospodarczych”. Zdecydowano wówczas, iż kwestia ta stanie na najbliższym posiedzeniu Komitetu Finansowego Ligi Narodów⁶.

Na wzmiankowanej konferencji w Genewie zajmowano się także sprawami taryfy preferencyjnej dotyczącej zbóż. Zdecydowano o utworzeniu podkomisji złożonej z delegatów bloku agrarnego postulujących wprowadzenie systemu preferencyjnego oraz państw importujących zboża naddunajskie (Francja, Niemcy, Austria, Szwajcaria, Czechosłowacja

⁴ Hoover Institution Archives (dalej: HIA), Polska. Poselstwo Rumunia (dalej: Rumunia), telegramy J. Becka do poselstwa w Bukareszcie z 3 I (nr 1), 27 I (nr 8) 1931, Księga szyfrów (dalej: Ks. szyf.) nr 4, pudło (dalej: p.) 2, folder (dalej: f.) 1 (księga nie zawiera paginacji); telegram Becka do poselstwa w Bukareszcie z 8 IV 1931, nr 26, Ks. szyf., nr 5, p. 2, f. 2; ibidem, telegramy J. Szembeka do MSZ z 5 I (nr 6), 29 I (nr 13), 4 II (nr 15) 1931; Ks. szyf., nr 4, p. 2, f. 1; AAN, MSZ, pismo chargé d'affaires w Budapeszcie O. Łazarskiego do MSZ z 2 II 1931, nr 33, sygn. 2064, k. 63–65; ibidem, pismo W. Günthera z 4 II 1931, sygn. 2060, k. 55; AAN, Ambasada w Bukareszcie, *Programme de la I-ère session du Comité permanent d'études économiques des états de l'Europe Centrale et Orientale*, sygn. 307, k. 6–11; ibidem odpis uchwały Rady Ministrów z 2 VI 1931, sygn. 304, k. 268–269; *Międzynarodowa Konferencja Rolnicza w Sofii*, „Przegląd Informacyjny Polska a Zagranica” (dalej: PAZ) 22 XII 1931, nr 50, s. 1406.

⁵ A. Tibal, *La crise...*, s. 219.

⁶ Archives de la Société des Nations (dalej: ASN), Proceedings of the Second International Conference with a view to concerted economic action (first session), Geneva (17–28 XI 1930), memorandum dot. średnioterminowego kredytu rolnego ekspertów państw rolnych (Warszawa 10–13 XI 1930), sygn. C.149.M.48.1931.II.B., s. 256–263; AAN, Poselstwo w Budapeszcie, odpis instrukcji Zaleskiego do Szembeka z 16 XII 1930, nr 14122, sygn. 69, k. 180–181; A. Tibal, *La crise...* s. 158–173.

i Włochy). Po ożywionej debacie osiągnięto porozumienie w sprawie zasad ustalenia systemu preferencyjnego dla pszenicy, kukurydzy, jęczmienia, owsa i żyta; obwarowano je jednak szeregiem zastrzeżeń, m.in. że będzie on dotyczył jedynie państw rolniczych Europy Środkowo-Wschodniej (co nie było zgodne z ustaleniami konferencji warszawskiej, zakładającymi stworzenie systemu preferencyjnego o charakterze ogólnoeuropejskim), nie będzie szkodził interesom zamorskich eksporterów i europejskich importerów oraz miałyby wymagać zgody wszystkich stron. W czasie konferencji ujawniły się różnice zdań między Polską a państwami naddunajskimi. Dla Warszawy pierwszoplanowe znaczenie miała sprawa kredytu średnioterminowego, natomiast dla państw dunajskich klauzula preferencyjna dotycząca eksportu pszenicy i kukurydzy do państw przemysłowych. Rumunia, Jugosławia i Węgry gotowe były do negocjacji z Niemcami i Austrią w tej sprawie z pominięciem bloku rolnego, co budziło niepokój w Warszawie⁷.

Po linii oczekiwań bloku rolnego zdawał się iść obradujący w Genewie w dniach 9–14 lutego 1931 r. Komitet Finansowy Ligi Narodów; uznawszy wysokie oprocentowanie kredytu za jedną z głównych przyczyn złej kondycji gospodarstw rolnych w krajach bloku, wystąpił on z projektem powołania międzynarodowej organizacji ds. kredytu rolnego. Instytucja ta służyłaby udzielaniu kredytu rolnictwu nie tylko dla pokrywania zbyt ciężkich długów, ale też dla restrukturyzacji gospodarstw rolnych i ulepszenia ich produkcji. Specjalnie powołana Delegacja Komitetu Finansowego LN opracowała projekt konwencji w sprawie utworzenia Międzynarodowego Towarzystwa Rolniczego Kredytu Hipotecznego oraz projekt jego statutu. Oba projekty były rozpatrywane w Genewie w dniach 20–22 kwietnia 1931 r. przez Podkomisję ds. Kredytu Rolniczego Komisji Studiów nad Unią Europejską⁸ z udziałem przedstawicieli bloku agrarnego. Konwencja o utworzeniu MTRKH wraz ze statutem została podpisana w Genewie 21 maja 1931 r. Ze strony Polski sygnował je minister spraw zagranicznych August Zaleski, z rumuńskiej stały delegat przy Lidze Narodów Nicolae Titulescu⁹.

⁷ AAN, Poselstwo w Budapeszcie, odpis instrukcji Zaleskiego do Szembeka z 16 XII 1930, nr 14122, sygn. 69, k. 180; *Współpraca gospodarcza Niemiec z państwami wschodniopółnocnymi*, PAZ 20 I 1931, nr 2, s. 50; ASN, Proceedings of the Second International Conference with a view to concerted economic action (first session), Geneva (17–28 XI 1930), sprawozdanie komisji ds. rolnych z 20 XI 1931, sygn. C.149.M.48.1931.II.B., s. 100–115; N. Vučo, op. cit., s. 44–45.

⁸ Komisja Studiów nad Unią Europejską powołana 23 wrześniu 1930 r. pod auspicjami XI Zgromadzenia Ligi Narodów, stanowiła instytucjonalny wyraz koncepcji Aristide'a Brianda, francuskiego ministra spraw zagranicznych zarysowanej na forum Ligii Narodów we wrześniu 1929 r., dotyczącej powołania Stanów Zjednoczonych Europy. W projekcie szefa paryskiej dyplomacji pierwszoplanowym elementem współpracy miała być sfera polityczna, a dopiero potem na jej podstawie rozwijana kooperacja gospodarcza. Jednakże w obliczu wielkiego kryzysu ekonomicznego na drugiej sesji KSnUE (obradującej w Genewie 16–21 stycznia 1931 r.) państwa agrarne Europy dunajskiej wskazywały jako pierwszoplanową płaszczyznę współpracy, działania na rzecz przezwyciężenia kryzysu w rolnictwie. Występujący na forum komisji 20 stycznia rumuński przedstawiciel N. Titulescu podkreślał wagę podjęcia kwestii preferencyjnych taryf celnych na zboże wyrażając nadzieję, że zajmie się nią konferencja zbożowa w Rzymie. Przed jej zwołaniem natomiast zaproponował zajęcie się sprawą zakupu od państw agrarnych Europy Środkowo-Wschodniej nadwyżek ze zbiorów z 1930 r. oraz sprawą kredytów rolnych. Jego propozycje znalazły się w uchwałach komisji. A. Tibal, *La crise...* s. 217–224.

⁹ AAN, MSZ, sprawozdanie F. Sokala do MSZ z 20 III 1931, nr 902, sygn. 1841, k. 47; ibidem, pismo Sokala do MSZ z 4 IV 1931, nr 1085, sygn. 1841, k. 51–52; ASN, *Convention pour la creation d'une Societe Internationale de Credit Hypothecaire Agricole, signee a Geneve, le 21 mai 1931*, col. 226, box 30, file 1; telegram N. Titulescu do D. Ghiki z 20 V 1931, nr 30055, w: N. Titulescu, *Documente diplomatice*, red. G. Macovescu,

W polskim MSZ obawiano się dojścia do skutku traktatów handlowych Niemiec z państwami naddunajskimi. Dyplomaci RP w Bukareszcie, Belgradzie i Wiedniu monitorowali sytuację pod tym kątem, zwłaszcza w obliczu planowanej na 19 i 20 stycznia 1931 r. w stolicy Austrii VI Środkowoeuropejskiej Konferencji Gospodarczej organizowanej przez „Mitteleuropa Institut”. W Warszawie przewidywano, iż będzie ona służyć przeciwdziałaniu koncepcji bloku rolnego. Obawiano się, że w wyniku prowadzonych tam „niezobowiązujących luźnych rozmów” może dojść do rozpoczęcia, z pominięciem RP, prac nad unią celną, obejmującą Jugosławię, Rumunię, Węgry, Austrię oraz ewentualnie Czechosłowację i Bułgarię. Uważano więc, że Polska powinna wziąć udział w konferencji wiedeńskiej, aby jej delegaci mogli się przeciwstawić tego rodzaju zakusom. „Stopień uczestnictwa” RP uzależniano od zainteresowania konferencją pozostałych krajów bloku. Szczególnie znaczenie dla strony polskiej miało stanowisko Rumunów, doszły bowiem do niej informacje o rozpoczęciu w Wiedniu rokowań handlowych rumuńsko-niemieckich. Mimo formalnego dystansowania się Madgearu od oficjalnego uczestnictwa w konferencji i zapewnień, że wezmą w niej udział działacze rumuńskich stowarzyszeń gospodarczych, Zaleski proponował Bukaresztowi oraz innym stolicom bloku, aby w razie przyjęcia udziału w niej przedstawiciele bloku rolnego spotkali się w poselstwie RP w stolicy Austrii, by wypracować wspólne stanowisko względem problemów, które miały być przedmiotem obrad¹⁰. Konferencja gospodarcza w Wiedniu nie doszła do skutku w planowanym terminie, lecz została przełożona na marzec¹¹. Mimo tego sprawy z nią związane stały się przedmiotem obrad wspomnianej już pierwszej sesji SKSE w Bukareszcie w dniach 16–18 lutego 1931 r. Skonstatowano wówczas prywatny charakter „Mitteleuropa-Institut” i uznano za niewskazane wysłanie oficjalnych delegatów z państw bloku rolnego. Niemniej jednak zamierzano śledzić dyskusje i rezultaty konferencji. Wniosek ten szedł po linii polskich oczekiwań¹².

Na sesji tej uczestnicy wiele uwagi poświęcili także przygotowaniom do zbliżających się międzynarodowych konferencji rolnych w Paryżu (koniec lutego) i w Rzymie (marzec/kwiecień 1931 r.). Mając na względzie niekorzystne warunki sprzedaży zbóż zmagazynowanych w krajach bloku rolnego, zalecono państwom członkowskim, aby ich przedstawiciele konsultowali się w Paryżu dla ochrony własnych interesów. W sprawie konferencji

D.C. Giurescu i in., București, 1967, s. 371–372; A. Tibal, *La crise...*, s. 159–186; I. Neustadt, *Le problème de l'organisation internationale en Europe centrale 1919–1939*, Paris 1939, s. 115.

¹⁰ AAN, MSZ, raport K. Badera do MSZ z 30 XII 1930, nr 3241/D/30, sygn. 2062, k. 109; ibidem, wniosek ministra rolnictwa na Komitet Ekonomiczny Ministrów (bez daty), sygn. 2062, k. 178–179; HIA, Rumunia, telegram J. Becka do pos. W Bukareszcie z 3 I 1931, nr 1, Ks. szyf., nr 4, p. 2, f. 1; ibidem, telegram Szembeka do MSZ z 5 I 1931, nr 6, Ks. szyf., nr 4, p. 2, f. 1; ibidem, telegram Dembińskiego do MSZ z 10 I 1931, nr 7, Ks. szyf., nr 4, p. 2, f. 1; AAN, Ambasada w Bukareszcie, pismo Sokolowskiego do Vetulaniego z 8 I 1931, sygn. 20, k. 1–2; *Współpraca gospodarcza Niemiec z państwami wschodniopółnocnymi*, PAZ 20 I 1931, s. 50–51; *Inicjatywa niemiecka współpracy gospodarczej z państwami naddunajskimi*, ibidem 24 II 1931, s. 175–176.

¹¹ Oficjalnym powodem była narada ekspertów rolnych w Genewie, której wyniki organizatorzy rzekomo pragnęli uwzględnić w swoich pracach. Istotną rolę natomiast odegrały tarcia między czynnikami, które krytycznie odnosiły się do połączenia Austrii z Rzeszą, a zwolennikami Anschlussu. AAN, MSZ, sprawozdanie F. Dołęzala z narady ekspertów rolnych w Genewie (12–14 stycznia 1931), sygn. 2061, k. 23–30.

¹² AAN, MSZ, pisma Badera z 24 I (nr 196/D/31), 13 II (nr 452/D/31) 1931, sygn. 2061, k. 38, 45; ibidem, Ambasada w Bukareszcie, *note verbale* rumuńskiego MSZ do poselstwa RP w Bukareszcie z 6 II 1931, nr 6944, sygn. 304, k. 126; ASN, Comité permanent d'études économiques des états de l'Europe Centrale et Orientale (dalej: CPdEE), protokół z 1 sesji SKSE z II 1931, sygn. R2904-10D-26767-26767, bez paginacji; A. Essen, *Polska a Mała Ententa 1920–1934*, Warszawa 1992, s. 236.

w Rzymie zobowiązano państwa członkowskie do spotkania ich przedstawiciele dwa dni przed rozpoczęciem obrad, tj. 24 marca, celem wypracowania wspólnego stanowiska. SKSE zarekomendował też swoim rządowi projekt konwencji weterynaryjnej, dotyczącej tranzytu zwierząt i produktów pochodzenia zwierzęcego. Stały Komitet zalecił państwom członkowskim podjęcie skoordynowanych i skuteczniejszych działań na forum Ligi Narodów celem jak najszybszego zawarcia Międzynarodowej Konwencji Weterynaryjnej. Wychodząc z założenia, że preferencyjne traktowanie na rynkach Europy produktów agrarnych rodzimego pochodzenia stanowi jeden z najlepszych sposobów walki z kryzysem w rolnictwie, delegaci skonstatowali zasadność głębszego zbadania problemu, obligując przewodniczącego SKSE do zwołania nadzwyczajnej sesji komitetu w tej sprawie. Zdając sobie sprawę z trudności doprowadzenia do ogólnego układu preferencyjnego, dopuszczano możliwość zawierania przez państwa bloku konwencji dwustronnych, wyrażając jednak nadzieję, że dany członek bloku poinformuje o tym pozostałych partnerów z SKSE. Zapewne był to wniosek strony polskiej, która obawiając się układów państw naddunajskich z Niemcami i ujawnienia rozbieżnych interesów państw agrarnych, pragnęła w ten sposób uniknąć izolacji i ewentualnego rozpadu bloku¹³.

Pierwsza Europejska Konferencja Zbożowa w Paryżu poświęcona kwestii zbytu pasów zbożowych z 1930 r.¹⁴ obradowała w dniach 23–25 lutego z udziałem 22 państw europejskich, w tym krajów bloku rolnego. W pierwszej fazie konferencji wystąpili przedstawiciele państw importujących zboża z Europy dunajskiej (Niemcy, Austria, Belgia, Włochy, Szwajcaria, Czechosłowacja). Zadeklarowali oni najlepszą wolę zbadania możliwości pomocy tamtejszym eksporterom, pod warunkiem zadowalającej jakości oferowanych zbóż. W drugiej fazie przedstawili swoje stanowiska reprezentanci krajów niebędących nabywcami pochodzącego stamtąd ziarna (Wielkiej Brytania, Dania, Francja, Grecja, Holandia, Szwecja); wyrażali oni co prawda chęć pomocy państwom rolniczym, ale głównie wskazywali na trudności w podjęciu stanowczych zobowiązań. W ostatniej fazie konferencji eksporterzy zbóż (Rumunia, Jugosławia, Węgry, Polska i Bułgaria) udzielili informacji o ich jakości i cenach. Konferencja zakończyła się bez znaczących efektów. Jej uchwały dotyczące kukurydzy, jęczmienia i pszenicy (propozycja polskiego delegata Mieczysława Sokołowskiego wprowadzenia pod obrady żyta, napotkała na opór Niemiec) miały charakter ogólnikowy i często warunkowy, nie można było zatem spodziewać się po nich praktycznych rezultatów. Jedynym pozytywem było zarysowanie tematów do dyskusji, które zamierzano podjąć na światowej konferencji zbożowej w Rzymie¹⁵.

¹³ AAN, Ambasada w Bukareszcie, *note verbale* rumuńskiego MSZ do poselstwa RP w Bukareszcie z 6 II 1931, nr 6944, sygn. 304, k. 126; ibidem, MSZ, pismo J. Karszo-Siedlewskiego z 24 III 1931, nr P.I/11048, sygn. 2060, k. 109; ASN, CPdEE, protokół z 1 sesji SKSE z II 1931, sygn. R2904-10D-26767-26767, bez paginacji; M.M. Goranovič, *Agrarny krizis i raspad agrarnog bloka stran Vostočnoj i Ūgo – Vostočnoj Evropy*, Moskwa 1971, s. 75.

¹⁴ Bezpośrednio po zakończeniu pierwszej w dniach 26–28 lutego 1931 r. odbyła się w stolicy Francji Druga Europejska Konferencja Zbożowa dotycząca ogólnego zbadania problemu sprzedaży przyszłych zbiorów zbóż europejskich; wzięło w niej udział 11 państw, bez udziału Polski i Rumunii. *Międzynarodowe konferencje rolnicze w Paryżu*, „Polska Gospodarcza” 1931, z. 12, s. 465–466; *Inchiderea conferinței agricole dela Paris*, „Argus” 2 III 1931, s. 5.

¹⁵ ASN, L'écoulement du stock de cereales actuellement disponible, protokoły obrad 23–25 lutego 1931 r. Komisji Studiów nad Unią Europejską dotyczących zapasów zbóż z 1930 r., sygn. R2899-10D-26999-25721, bez paginacji; A. Tibal, *La crise...*, s. 332–343.

Została ona poprzedzona 24 marca zapowiadany wcześniej spotkaniem przedstawicieli państw agrarnych w ambasadzie RP w stolicy Włoch, w trakcie którego starano się wypracować wspólne stanowisko. Na konferencji obradującej w dniach 26 marca – 2 kwietnia 1931 r. blok rolny wystąpił z propozycją wprowadzenia systemu preferencyjnego przy eksporcie zboża z Europy Środkowo-Wschodniej, co spotkało się ze zdecydowanym, niekiedy nawet ostrym sprzeciwem ze strony przedstawicieli krajów zamorskich i większości państw europejskich. Polemiki z ich argumentami ze strony przedstawiciela RP Adama Rose czy rumuńskiego delegata V. Madgearu przyniosły niewielki skutek. Konferencja zaproponowała jedynie dwustronne negocjacje w tej sprawie między poszczególnymi krajami. W kwestii kredytu rolnego interesującego państwa bloku konferencja ograniczyła się do rezolucji o jego niezbędności dla producentów rolnych oraz wyrażenia zadowolenia, że sprawą zajmuje się Komitet Finansowy Ligi Narodów¹⁶.

Zbliżająca się VI Środkowoeuropejska Konferencja Gospodarcza w Wiedniu (odbyła się 18 i 19 marca 1931 r.) w dalszym ciągu skupiała uwagę Wierzbowej. Wiceminister spraw zagranicznych RP Józef Beck podkreślał, iż będą tam podejmowane sprawy i zagadnienia, które „żywo interesują” Polskę, oraz pozostałe państwa bloku rolnego¹⁷. Przypomniał o podjęciu miesiąc wcześniej na konferencji SKSE w Bukareszcie uchwały o uchyleniu się od oficjalnego uczestnictwa ich rządów. W związku z tym polecił poselstwu RP w Bukareszcie zainterpelować władze rumuńskie w sprawie udziału w obradach w Wiedniu Cesara Popescu, dyrektora Departamentu Przemysłowego w Ministerstwie Przemysłu i Handlu. Polecił podkreślić, iż wzmiankowana uchwała była przyjęta na wniosek dyplomacji rumuńskiej, zgodny zresztą z polskim nastawieniem względem konferencji. Dyplomaci RP obawiali się, iż na zjeździe będą mocno akcentowane poglądy zwolenników tworzenia przez Rzeszę bloku gospodarczego z udziałem Austrii, Węgier, Jugosławii i Rumunii i że uczestnictwo rumuńskiego wysokiego urzędnika państwowego mogłoby zostać „wyzyskane i tłumaczone na zewnątrz jako akces Rumunii do zasadniczego kierunku tej imprezy”. Indagowani z polecenia Wierzbowej 18 marca przez radcę poselstwa RP Zygmunta Vetulaniego rumuńscy oficjale dawali dość pokrętne wyjaśnienia. Sekretarz generalny w Ministerstwie Rolnictwa – Ernest Ene informował, iż 17 marca wysłano do poselstwa rumuńskiego w Wiedniu instrukcję odwołującą odczyt Popescu. Minister przemysłu i handlu Mihail Manoilescu z kolei 18 marca wykonał w obecności polskiego radcy telefon do Wiednia z poleceniem odwołania odczytu, natomiast Savel Rădulescu szef Departamentu Ekonomicznego bukareszteńskiego MSZ twierdził, że Popescu odmówił wygłoszenia prelekcji, a jego nazwisko w programie zostało umieszczone przez nieporozumienie. Wydaje się, iż strona rumuńska prowadząca w tym czasie rokowania handlowe z Rzeszą w stolicy Austrii, chciała poprzez

¹⁶ S. Sadowski, *Konferencja zbożowa w Rzymie*, „Polska Gospodarcza” 1931, z. 15, s. 591–593; *Conferința internațională a grăului*, „Dimineața” 8 IV 1931, s. 17; M.M. Goranovič, op. cit., s. 111–112, A. Tibal, *La crise...*, s. 305–306; J. Mazzei, *La preferenza ai prodotti agrari dell'Europa centrale. La crisi degli stati agrari Europei e i progetti doganali a loro favore*, „Rivista Internazionale di Scienze Sociali e Discipline Ausiliarie”, Serie III, vol. 4, Fasc. 5, 1933, s. 592.

¹⁷ Szerzej o przebiegu konferencji wiedeńskiej, zob. AAN, MSZ, sprawozdanie R. Battaglii z konferencji w Wiedniu z 18–19 III 1931, sygn. 2062, k. 224–234; ibidem, sprawozdanie E. Neumanna z konferencji z 18–19 III 1931, sygn. 2062, k. 30–53; L. Sommer, *Sechste Mitteleuropäische Wirtschaftstagung am 18. und 19. März 1931*, „Weltwirtschaftliches Archiv”, 35. Bd. (1932), s. 612–616; A. Tibal, *La crise...* s. 181; C. Freytag, *Deutschlands „Drang nach Südosten“*, *Der Mitteleuropäische Wirtschaftstag und der „Ergänzungsraum Südosteuropa“ 1931–1945*, Göttingen-Wien 2012, s. 127–128.

oficjalny udział Popescu w konferencji wyrazić swoją skłonność do wzięcia udziału w planie budowy gospodarczego ugrupowania niemiecko-naddunajskiego. Zdecydowana reakcja dyplomacji RP, starającej się chronić trwałość bloku agrarnego, spowodowała wycofanie się Rumunów z oficjalnego udziału w konferencji wiedeńskiej¹⁸.

Konferencja w austriackiej stolicy stanowiła niejako preludeum do ogłoszenia podpisania protokołu o niemiecko-austriackiej unii celnej. Dyplomacja RP uznała to przedsięwzięcie za szkodliwe dla polskich interesów. Niosłoby bowiem za sobą stopniową ekspansję gospodarczą i polityczną Rzeszy na Bałkanach, mogącą skutkować podporządkowaniem państw naddunajskich i wzmocnieniem roli Niemiec w polityce międzynarodowej, co wobec ich antypolskiego kursu, przejawiającego się m.in. w trwającej wojnie celnej, stanowiłoby dla RP groźbę okrażenia od południa, godziło w jej polityczne możliwości na południowym wschodzie Europy oraz uniemożliwiałoby tranzyt o charakterze wojskowym w kierunku Salonik w razie ewentualnego konfliktu zbrojnego z jednym z jej sąsiadów. Niebagatelne byłyby także straty gospodarcze Polski. Musiałoby bowiem dojść do redukcji obrotów handlowych z krajami naddunajskimi oraz ustanowienia barier dla jej produktów w Austrii. W szerszym kontekście łamałoby też jednolity front państw agrarnych Europy Środkowo-Wschodniej i tworzyłoby zdominowaną przez Niemcy przestrzeń gospodarczą¹⁹.

Projekt austriacko-niemieckiej unii celnej, zakładał uregulowanie przez obu sygnatariuszy stosunków z państwami rolniczymi Europy Środkowo-Wschodniej na podstawie preferencyjnych układów celnych. Zapowiedź takich układów ze strony Niemiec, dająca szczególne korzyści państwom naddunajskim w zakresie wywozu zbóż pojawiła się już wcześniej, a od połowy stycznia 1931 r. toczone były negocjacje z Rumunią w Wiedniu. Pogłoski o nich, a później ich prowadzenie, było wnikliwie monitorowane przez polskie MSZ oraz Ministerstwo Przemysłu i Handlu²⁰. Równoległe wielką uwagę poświęcano reakcjom rumuńskim na protokół dotyczący unii celnej. W Bukareszcie początkowo nie zajęto oficjalnego stanowiska w oczekiwaniu na reakcje Paryża, Londynu, Rzymu i Pragi. Niemniej w kołach politycznych i gospodarczych oraz opinii publicznej zarysowały się dwie postawy. Zwolennicy pierwszej powodowani zyskami ekonomicznymi i panującym kryzysem rolnym wyrażali gotowość współpracy z „blokiem austro-niemieckim”; eksponowano fakt, iż oba kraje były dla Bukaresztu jak dotąd „najpoważniejszymi rynkami zbytu”, co więcej Rzesza „jako jedyne dziś państwo” wyrażała chęć zawarcia preferencyjnych układów w odniesieniu do rumuńskiego eksportu zbóż²¹.

¹⁸ AAN, MSZ, pismo Becka do pos. w Bukareszcie z III 1931, sygn. 2061, k. 94 (pierwszy cytat); ibidem, pismo Vetulaniego do MSZ z 23 III 1931, nr 454/H, sygn. 2062, k. 213–215; raporty Badera do MSZ z 24 III (nr 887/D/31), 27 III (nr 868/D/31) 1931; ibidem, k. 24, 220 (drugi cytat); ibidem, Ambasada w Bukareszcie, pismo Vetulaniego do Ministerstwa Przemysłu i Handlu z 9 IV 1931, nr 571/H, sygn. 20, k. 154.

¹⁹ HIA, MSZ, *Memorial w sprawie stosunku Polski do projektu układu celnego niemiecko austriackiego z III 1931*, p. 83, f. 13.

²⁰ HIA, Rumunia, telegram Becka do poselstwa w Bukareszcie z 3 I 1931, nr 1, Ks. szyf., nr 4, p. 2, f. 1; ibidem, telegram Szembeka do MSZ z 5 I 1931, nr 6, Ks. szyf., nr 4, p. 2, f. 1; AAN, Ambasada w Bukareszcie, pismo Sokołowskiego do Vetulaniego z 8 I 1931, sygn. 20, k. 1–2; ibidem, Ambasada w Berlinie, pismo Vetulaniego do MPiH z 31 I 1931, sygn. 475, k. 6; ibidem, pismo E. Neumanna radcy poselstwa w Wiedniu z 5 III 1931, sygn. 475, k. 10–11; HIA, MSZ, raport [Wysockiego] do MSZ z 21 III 1931, p. 83, f. 13.

²¹ AAN, Ambasada w Bukareszcie, raporty radcy Vetulaniego do MPiH z 24 III (nr 464/H), 26 III (nr 479/H) 1931, sygn. 21, k. 24–25 (stał cytat), k. 27–28; HIA, Rumunia, telegram Szembeka do MSZ z 26 III 1931, nr 33, Ks. szyf., nr 5, p. 2, f. 2.

Dyplomacja RP uważała takie nastawienie za krótkowzroczne. Wskazywano, iż konsekwencją unifikacji celnej niemiecko-austriackiej byłoby powstanie „potężnego organizmu gospodarczego, stawiającego sobie za cel narzucenie każdemu z państw agrarnych swoich warunków współpracy i zmuszenie ich do ustępstw większych niż ewentualne korzyści. Dla Rumunii przyłączenie do takiego bloku oznaczałoby podkopanie kondycji własnego przemysłu i utratę samodzielności gospodarczej. Zwracano też uwagę, że działania niemieckie mające na celu zawarcie dwustronnych układów preferencyjnych z państwami Europy dunajskiej służyłoby rozbiciu współpracy bloku agrarnego i storpedowaniu zaangażowania się mocarstw zachodnich w obronę jego interesów, czego potwierdzenie dostrzegano na obradach Ligi Narodów oraz konferencji zbożowej w Paryżu. Poseł RP w Bukareszcie Jan Szembek przewidywał, iż solidarność Rumunii z blokiem rolnym po podpisaniu przez nią porozumienia preferencyjnego z Niemcami stałaby się „prawdopodobnie bezwartościowa”²².

W ocenie zwolenników drugiej postawy m.in. premiera Gheorghe Mironescu akt wiedeński był „przedwstępnym krokiem do Anschlussu”. Oczekiwano od mocarstw zbadania czy jest on zgodny z powojennymi układami i wyrażano gotowość przyłączenia się do ich protestu wspólnie z Polską i innymi sojusznikami Rumunii. Deklarowano, iż Bukareszt stoi na platformie solidarnej akcji międzynarodowej. Warto dodać, że Polska była skłonna do utrzymywania stałego kontaktu z Bukaresztem w sprawie uzgadniania wspólnego stanowiska wobec układu celnego. W Warszawie doceniano wagę solidarnej akcji państw agrarnych. Postanowiono jednak zachować rezerwę i nie wysuwać się na plan pierwszy. Uważano, że skoro RP nie należała do sygnatariuszy protokołu genewskiego z 1922 r. nie była zatem zobligowana do wystąpienia. Obserwowano natomiast uważnie postawę dyplomacji czechosłowackiej zdecydowanie występującej przeciwko groźbie Anschlussu i oczekiwano na reakcję Paryża²³.

Negatywne nastawienie Francji wobec układu wiedeńskiego oraz – jak sądził Szembek – trudności Rumunii w rokowaniach handlowych z Niemcami sprawiły, że nawet Manoilescu, dotychczasowy zwolennik bliskich relacji gospodarczych z Rzeszą, uważał za niezbędne manifestowanie solidarności bloku agrarnego względem unii celnej. Rumuni dawali do zrozumienia, że byłoby im na rękę, aby sprawa stała na forum belgradzkiej konferencji Stałego Komitetu Studiów Ekonomicznych Państw Europy Środkowej i Wschodniej (24–26 kwietnia 1931 r.)²⁴, sugerowali też, aby Polska zaproponowała wpro-

²² AAN, Ambasada w Bukareszcie, raport rady Vetulaniego do MPiH z 24 III 1931, nr 464/H, sygn. 21, k. 28–29; HIA, Rumunia, telegram Becka do poselstwa w Bukareszcie 26 III 1931, nr 22, Ks. szyf., nr 5, p. 2, f. 2; ibidem telegram Szembeka do MSZ z 26 III 1931, nr 33.

²³ Ibidem, telegram Becka do poselstwa w Bukareszcie z 23 III 1931, nr 20; ibidem telegramy Szembeka do MSZ z 23 III (nr 28), 24 III (nr 29, 31), 26 III (nr 32, 34) 1931; AAN, Ambasada w Berlinie telegram Grzybowskiemu z Pragi do MSZ z 30 III 1931 nr 24, sygn. 445, k. 29; ibidem, odpis instrukcji Becka do posła w Wiedniu K. Badera [bez daty] (nr P.II 1751/31), sygn. 445, k. 59–61; telegram Charlesa-Roux do Brianda z 24 III 1931, nr 74–77, w: *La grande roumanie alliée de la france. Une péripétie diplomatique des Années Folles? (1919–1933)*, red. T. Sandu, Paris 2000, s. 222–223; R. Dimitriu, *Die Außenpolitik Rumäniens 1918–1939 Zwischen Solidarität und Sacro Egoismo*, Frankfurt am Main-Wien 2006, s. 321; I. Stawowy-Kawka, *Blok rolny...*, s. 431–432.

²⁴ Na konferencji w Belgradzie obok wspomnianego już przyjęcia projektów regulaminów obrad SKSE oraz corocznych zjazdów przedstawicieli rządów państw agrarnych podtrzymano uznanie dla potrzeby wprowadzenia systemu preferencyjnego jako niezbędnego środka przeciwdziałania kryzysowi rolnemu; w związku z tym zlecono przewodniczącemu SKSE opracowanie specjalnego kwestionariusza, a uzyskane dzięki niemu dane miały posłużyć do ustalenia dalszego programu działań komitetu w tej sprawie; zapowiedziano zwołanie na kolejnej

wadzenie jej na porządek dzienny. Wierzbowa liczyła się z rozmowami w Belgradzie na ten temat, lecz nie była skłonna spełnić oczekiwania Palatul Sturdza, tak samo zresztą jak wysuwanych w tym czasie sugestii Quai d'Orsay stanięcia na czele bloku agrarnego we wspólnej z Francją akcji przeciwko unii celnej. Ostatecznie sprawa nie znalazła się oficjalnie w programie obrad w stolicy Królestwa SHS. Przestała nią być zresztą zainteresowana sama dyplomacja bukareszteńska obawiająca się, że Niemcy, z którymi prowadzono rokowania handlowe mogłyby się poczuć dotknięte antyanschlussowym stanowiskiem bloku rolnego i wycofać z korzystnych dla Rumunii propozycji preferencyjnych. W Palatul Sturdza opowiadano się wówczas za stosowaniem względem Rzeszy taktyki elastycznej, tj. z jednej strony wyciągać „korzyści praktyczne” w relacjach gospodarczych, z drugiej podążać za stanowiskiem Francji w kwestii unii austriacko-niemieckiej. Była to, jak stwierdził Madgearu wobec niemieckiego *chargé d'affaires* w Bukareszcie Hansa Kirchholtesa, „mniej korzystna konieczność polityczna”, gdyż w obliczu rewizjonistycznych Węgier i wrogiego ZSRR Rumunia nie mogła „oddzielać się [...] od swoich sojuszników”, tj. Francji, Polski i Małej Ententy²⁵.

Z planem neutralizacji protokołu wiedeńskiego wyszedł Aristide Briand – minister spraw zagranicznych III Republiki. Zakładał on przyjsie przez Francję z pomocą gospodarczą pogrążonej w kryzysie Austrii oraz wsparcie państw bloku rolnego. Istotnym elementem jego koncepcji miało być zorganizowanie „repartycji produkcji zbóż europejskich” (określenie to odnosiło się do ziarna z krajów naddunajskich) wśród państw będących ich konsumentami oraz ustalenia wysokości cen na poziomie umożliwiającym racjonalną produkcję; w ten sposób faktycznie powstałby system preferencji dla zbóż europejskich. Przewidywał też skartelizowanie głównych gałęzi produkcji przemysłowej i powołanie międzynarodowej instytucji kredytowej wspierającej państwa rolnicze Europy Środkowej i Południowo-Wschodniej.

Polska pozytywnie odniosła się do projektu francuskiego, zastrzegając, iż system preferencji powinien objąć wszystkie państwa agrarne Europy Środkowej i Południowej, a nie tylko kraje naddunajskie; ze względu jednak na specyfikę asortymentu zbóż danego państwa postulowano rozciągnięcie preferencji także na nieuwzględniony w projekcie jęczmień i ewentualnie żyto; podkreślano, by cła preferencyjne były kalkulowane tak, aby państwa eksportujące mogły uzyskać na rynku importerów kwoty pokrywające koszty własne. Akcentowano wagę kredytu rolniczego zwłaszcza średnio- i krótkoterminowego,

sesji SKSE podkomisji weterynaryjnej, która miałyby się zająć dyskusją nad projektem konwencji weterynaryjnej; przyjęto też polską propozycję przekształcenia czasopisma „L'Agriculture Polonoise” w organ SKSE i zlecono Polakom opracowanie szczegółowego projektu. *La deuxième session du Comité Permanent d'Études économiques des états de l'Europe Centrale et Orientale*, „L'Agriculture Polonoise et des Pays de l'Est Europeen”, Juillet 1931, s. 155–158.

²⁵ HIA, Rumunia, telegramy Szembeka do MSZ z 28 III (nr 35), 16 IV (nr 42) 1931, Ks. szyf., nr 5, p. 2, f. 2; ibidem, telegram Kobyłańskiego do MSZ z 2 IV 1931, nr 37 Ks. szyf., nr 5, p. 2, f. 2; ibidem telegramy Becka do poselstwa w Bukareszcie z 8 IV (nr 26), 15 IV (nr 28) 1931 Ks. szyf., nr 5, p. 2, f. 2; AAN, Ambasada w Berlinie, pismo Vetulaniego do MPiH z 18 IV 1931, nr 645/H, sygn. 475, k. 41–42; ibidem, notatki z rozmów Becka (z 8 IV 1931) i Zaleskiego (z 13 IV 1931) z Larochem, sygn. 445, k. 55, 56; raport radcy Kirchholtesa z Bukaresztu do MSZ z 15 IV 1931, *Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918–1945*, Serie B: 1925–1933, Bd. XVII, Göttingen 1982, s. 208 (dalej: ADAP) (staż cytaty); G. Tașcă, *Un economist în misiune diplomatică la Berlin(1930–1949). Memorii și însemnări (1924–1949)*, ediție îngrijită de I. Opriș și A. Filotti, București 2021, s. 216; A. Essen, op. cit., s. 239, 241.

którego dopływ w opinii Warszawy miał szczególnie ważne znaczenie dla organizacji eksportu rolnego. Polska zwracała też uwagę na konieczność uzupełnienia projektu francuskiego o gwarancje wolności tranzytu, w szczególności dotyczące produktów roślinnych i hodowlanych. W przypadku problemów z realizacją projektu Brianda Warszawa, w celu przeciwstawienia się konsekwencjom unii celnej obu państw niemieckich, postulowała zawarcie porozumienia przez państwa bezpośrednio nią zagrożone (tj. Rumunię, Bułgarię, Jugosławię, Węgry, Czechosłowację, Polskę i Francję) oraz zapewnienie sobie życzliwości Włoch. Francuzi z zadowoleniem przyjęli stanowisko rządu RP i obiecali wziąć pod uwagę jego oczekiwania w kwestii rozszerzenia systemu preferencyjnego na całą Europę Środkową i Południową oraz objęcia nim wszystkich gatunków zbóż. Co do inicjatywy powołania „kontrbloku” na wypadek fiaska projektu Brianda uznano ją nad Sekwaną za przedwczesną, argumentując, iż pozostawałaby ona w dysonansie z mającym charakter „ogólnoeuropejski” projektem francuskim, przeciwstawiającym się związkowi austriacko-niemieckiemu²⁶.

Rumunia z jednej strony wykazywała skłonności do poparcia projektu Brianda. Z drugiej jednak pod presją Berlina zgodziła się na wznowienie z dniem 7 maja 1931 r. zawieszonych (11 kwietnia) pod naciskiem francuskim rokowań gospodarczych z Niemcami, chcącymi w ten sposób wzmocnić własną pozycję przed przewidzianą na drugą połowę maja sesją Rady Ligi Narodów, której przedmiotem obrad miała być kwestia legalności unii celnej. Spowodowało to z kolei kontrakcję francusko-czechosłowacką, która doprowadziła do wydania oświadczenia Kirchholtesowi w Bukareszcie, iż delegacja niemiecka nie może przybyć do stolicy Rumunii przed zakończeniem obradującej tamże konferencji ministrów spraw zagranicznych Małej Ententy, co w rezultacie doprowadziło do jej zawrócenia 2 maja w Czerniowcach²⁷. Rumunia zaś na wspomnianej konferencji ministrów (3–5 maja 1931 r.) zajęła solidarnie stanowisko z pozostałymi partnerami aprobujące projekt francuski oraz uznające akt wiedeński za naruszenie ładu opartego na układach międzynarodowych²⁸.

²⁶ HIA, MSZ, pismo radcy ambasady Frankowskiego z 25 IV 1931, nr 630/31 P, p. 83, f. 13 (stąd pierwszy cytat); ibidem, *Stanowisko rządu polskiego wobec planów francuskiego w związku z unią celną austriacko-niemiecką* (po 2 V 1931), projekt decyzji Rady Ministrów w związku z niemiecko-austriacką unią celną, p. 83, f. 13; ibidem, Rumunia, telegram Becka do poselstwa w Bukareszcie z 11 V 1931, nr 44, Ks. szyf., nr 5, p. 2, f. 2; AAN, Ambasada w Berlinie, notatka z rozmowy T. Lechnickiego z ambasadorem Laroche z 12 V 1931, nr PII2412/31, sygn. 445, k. 141 (stąd drugi i trzeci cytat); K. Fiedor, *Niemieckie plany integracji Europy na tle zachodnioeuropejskich doktryn zjednoczeniowych 1918–1945*, Wrocław 1991, s. 198–199.

²⁷ Niemcy początkowo wyrażali niezadowolenie w związku z tym incydentem, Rumuni wskazywali jako na winnego jego przebiegu *chargé d'affaires* Kirchholtesa. Ostatecznie jednak Berlin zdecydował się nie wyciągać konsekwencji dyplomatycznych uznając, że chodzi o sprawy gospodarcze, a nie naruszenie prestiżu Rzeszy. Raport Titulescu do Ghiki z 21 V 1931, nr 371, w: N. Titulescu, *Documente.....*, s. 373–375; AAN, Ambasada w Berlinie, raport Wysockiego z 6 VI 1931, nr 2332/31, sygn. 475, k. 64; *Conflict cu Germania?*, „Curentul” 8 V 1931, s. 6.

²⁸ HIA, Rumunia, telegram Szembeka do MSZ z 5 V 1931, nr 51, Ks. szyf., nr 5, p. 2, f. 2; AAN, Poselstwo w Belgradzie, pismo J. Starzewskiego do poselstwa w Berlinie 5 V 1931, nr P.III 2904/31, sygn. 61, k. 50; ibidem, Ambasada w Berlinie, raport Neumanna do MSZ z 6 V 1931, nr 202/S/31, sygn. 475, k. 54–55; ibidem, raport Wysockiego z 6 VI 1931, nr 2332/31, sygn. 475, k. 62–64; ibidem, Ambasada w Bukareszcie, raport Vetulaniego do MSZ z 7 V 1931, nr 782/H, sygn. 304, k. 4–5; pismo sekretarza stanu w MSZ von Bülowa do poselstwa w Bukareszcie z 13 IV 1931, nr 32, ADAP, s. 196; ibidem, telegram Curtiusa (z Genewy) do MSZ z 20 V 1931, s. 346–348; *D. Dem. Ghika despre problemele externe de actualitate*, „Lupta” 13 V 1931, s. 3; G. Tașcă, op.cit, s. 262–266; E. Campus, *Mica Înțelegere*, București 1997, s. 111.

Oficjalne stanowisko Rumunii spowodowało wśród jej polityków i opinii publicznej kolejne dysonanse. Obok zwolenników podążania ręką w rękę z Francją i Czechosłowacją, byli też rzecznicy szybkiej finalizacji układu gospodarczego z Niemcami, z Constantinem Argetoianu i Mihailem Manoilescu na czele. Dowodzili oni, że ich kraj na skutek zawieszenia rokowań z Rzeszą uczynił wielką ofiarę na rzecz swoich sojuszników, gdyż propozycje niemieckie dawały mu konkretne korzyści, natomiast osiągnięcie przez Rumunię równie pozytywnych rezultatów po przystąpieniu jej do planu Brianda nie było wcale oczywiste. Dyplomacja RP z niepokojem przyjmowała te głosy, obawiając się, że jeśli plan Brianda oraz rozmowy w Genewie radykalnie nie poprawią sytuacji gospodarczej Rumunii, będzie ona musiała zawrzeć traktat handlowy z Niemcami przez co wzrośnie jej zależność od Berlina, osłabieniu zaś ulegną tam wpływy Francji, Czechosłowacji i Polski²⁹.

Sprawa Anschlussu na wniosek obradującej w maju 1931 r. w Genewie Komisji Studiów nad Unią Europejską, poparty przez Polskę i Rumunię, została odesłana przez Radę Ligi Narodów do Trybunału Haskiego z zapytaniem czy jest on zgodny z traktatem w Saint Germain z 1919 r. i protokołem genewskim z 4 października 1922 r. Komisja Studiów opowiedziała się też za przyjęciem w ogólnych zarysach planu Brianda w sprawie europejskiej preferencji zbóż. Szło to po linii oczekiwań polskich, kolidowało natomiast ze stanowiskiem Małej Ententy opowiadającej się za preferencjami regionalnymi. Zdecydowano, iż odpowiedni projekt techniczny zostanie wypracowany na specjalnie w tym celu zwołanej drugiej sesji „Komitetu dla zbytu nadwyżek przyszłych zbiorów zbożowych”.

Równocześnie w dniach 18–23 maja miała miejsce w Londynie konferencja krajów, eksportujących pszenicę, mająca na celu ustalenie wspólnego planu eksportu pszenicy na rok 1931/1932 oraz projektu zlikwidowania istniejących zapasów. W obradach przedstawiciele 11 państw uczestniczyło 5 krajów bloku rolnego, które uprzednio uzgodniły na forum Stałego Komitetu Studiów Ekonomicznych zebranego w Genewie, projekt dotyczący ilościowego ograniczenia eksportu pszenicy oraz instytucjonalnych i organizacyjnych form realizacji tego celu. W imieniu bloku przedstawiła go uczestnikom delegacja RP i niemal wszyscy odnieśli się doń pozytywnie. Wyjątkiem były Stany Zjednoczone, które odmówiły udziału w porozumieniu, które krępowało swobodę ruchów ich polityki eksportowej. W efekcie konferencja nie przyniosła żadnych liczących się rezultatów³⁰.

Uzgodnienia genewskie w zakresie reglamentacji eksportu zbóż część polityków rumuńskich, zorientowana na współpracę gospodarczą z Niemcami, oceniła jako niewróżące rychłej realizacji. Jeszcze bardziej zdecydowanie odnieśli się do rezultatów pszenicznej

²⁹ AAN, Ambasada w Bukareszcie, pismo Vetulaniego do MSZ z 7 V 1931, nr 782/H, sygn. 304, k. 8–9; ibidem, Ambasada w Berlinie, pismo J. Starzewskiego do poselstwa w Berlinie z 5 V 1931, P.III 2904/31, sygn. 475, k. 49–50; ibidem, Ambasada w Bukareszcie raport Szembeka z 16 V 1931 do MSZ, nr 1335, sygn. 359, k. 102–103.

³⁰ AAN, MSZ, telegram Skirmunta do MSZ z 22 V 1931 nr 40, sygn. 2063, k. 10; HIA, MSZ, list T. Lechnickiego do Becka? z 23 V 1931, p. 202, f. 21; *Wyniki konferencji londyńskiej*, „Polska Gospodarcza” 6 VI 1931, z. 23, s. 902–903; S. Rościszewski, *Konferencja zbożowa w Londynie*, Ibidem 13 VI 1931, s. 932–933; T. Lychowski, *Nowe projekty genewskie, Wyniki dyskusji nad „Anschlussem” w Komisji Studiów dla Unii Europejskiej*, „Przegląd Gospodarczy” 1 VI 1931, z. 11, s. 467; J. Gościcki, *Międzynarodowa konferencja w sprawie pszenicy*, „Rolnik Ekonomista” 15 VI 1931, nr 12, s. 373–375; referat radcy A. Romana na temat Bloku Rolnego z 8 III 1932, w: *Konferencja posłów Rzeczypospolitej Polskiej akredytowanych w państwach Europy Środkowej i na Balkanach, Warszawa 7–10 marca 1932 roku. Referaty i protokoły*, opr. H. Chałupczak, E. Kołodziej, Lublin 2013, s. 77.

konferencji londyńskiej oceniając je jako „zupełnie negatywne” tak dla Królestwa, jak i pozostałych państw bloku rolnego i uważając, iż były one „obaleniem” klauzuli preferencyjnej. Głębokie rozczarowanie wyrażano pod adresem Francji; czyniono zarzuty, iż jej interwencja w sprawie przyjęcia przez Bukareszt planu Brianda „rozbiła” „realne widoki” na finalizację układu preferencyjnego z Niemcami, od którego Rumuni odstąpili w zamian za „miraże”, do realizacji których „zdaje się być równie daleko, jak do utworzenia związku europejskiego”. Konkluzją tych rozważań był wniosek o konieczności wznowienia bilateralnych rokowań z Niemcami. Uważał je za pożyteczne, lecz z innych powodów radca Vetulani; jeśli bowiem ze strony Rzeszy słyby one opornie lub gdyby chciała wycofać się z wypracowanych ustaleń dotyczących preferencji, można byłoby „obnażyć nieszczerą grę Berlina z wiosny tr.” obliczoną na wzmocnienie własnej pozycji w związku z majowymi debatami w Genewie. Jeśliby natomiast Rumunii, powodowanej „odpowiednim inspirowaniem” ze strony Polski, udało się zawrzeć z Niemcami traktat handlowy, który uwzględniałby obniżenie stawek celnych na artykuły rolne, mogłoby to oddać „bardzo realną usługę nam i innym europejskim państwom rolniczym w formie ogólnego ułatwienia eksportu rolniczego do Niemiec, zaś w najlepszym wypadku, o ile by preferencyjne propozycje Niemiec były istotnie szczerze, ułatwiłoby to realizację europejskiego systemu preferencji rolnych”³¹.

Brak perspektyw na realizację projektu Brianda skłoniła Quai d’Orsay do dania zielonego światła dla zawarcia niemiecko-rumuńskiego traktatu handlowego. Rząd Rzeszy zgodził się na kontynuowanie rokowań na podstawie poprzednio ustalonej. Do ich finalizacji doszło 27 czerwca 1931 r. Dyplomaci RP zabiegali w tym czasie w Bukareszcie o objęcie Polski klauzulą preferencyjną w odniesieniu do eksportu do Rzeszy jęczmienia i kukurydzy. Poszukiwanie formuły nie dało zadowalających dla RP rezultatów i kontynuowano rozmowy po jego podpisaniu³².

Tymczasem w dniach 23–24 i 27 czerwca 1931 r. obradował w Genewie Stały Komitet Studiów Ekonomicznych państw bloku agrarnego. Jego zasadniczym celem stało się sprecyzowanie poglądów państw bloku w kwestiach preferencji zbóż i przedstawienie ich „Komitetowi dla zbytu nadwyżek przyszłych zbiorów zbożowych” zwanego inaczej komitetem zbożowym, który miał się zebrać 25 czerwca. SKSE uznał za pożądane uzyskanie przez państwa środkowo i wschodnioeuropejskie preferencji dla pszenicy, żyta, jęczmienia, owsa, kukurydzy, słodu i mąki; w jego opinii system preferencji mógłby przynieść zadowalające rezultaty, jeśli zostałby zastosowany przez wszystkie kraje europejskie importujące zboża. Jednakże w ówczesnych warunkach wprowadzenie tego systemu uważano za możliwe tylko przez część krajów. Wybór formy preferencji pozostawiono zatem negocjacjom dwustronnym. Wypracowanie zasad, według których powinny być sporządzane

³¹ HIA, Rumunia, telegram Szembeka do MSZ z 26 V 1931, nr 59, Ks. szyf., nr 5, p. 2, f. 2; raport Vetulaniego z 28 V 1931, nr 899/H, AAN, Sztab Generalny (dalej: SzTG) 616, sygn. 90, k. 155–162 (stąd cytaty).

³² AAN, Ambasada w Bukareszcie, pismo za radcę handlowego [nieczytelny podpis autora] do MPiH z 6 VI 1931, nr 941/H., sygn. 20, k. 36; ibidem, Ambasada w Berlinie, raport Wysockiego z 6 VI 1931, nr 2332/31, sygn. 475, k. 65; ibidem, pismo T. Lechnickiego, do poselstwa w Berlinie z 15 VI 1931, nr P.II.3030/31, sygn. 475, k. 69; ibidem, pismo Vetulaniego do MPiH z 6 VII 1931, 1089/H, sygn. 475, k. 89; ibidem, Ambasada w Bukareszcie, pismo S. Sadowskiego do Vetulaniego z 20 VII 1931, nr H/833/T, sygn. 304, k. 76–77; T. Sandu, *Système de sécurité français en Europe centre-orientale. L'exemple roumain 1919–1933*, Paris–Montréal 1999, s. 368; R. Dimitriu, op. cit., s. 324; I. Stawowy-Kawka, *Blok rolny...*, s. 432.

układy lub umowy, miało być domeną komitetu zbożowego. Ten przyjął do wiadomości oczekiwania SKSE i ustalił na posiedzeniu w dniach 25–27 czerwca zasady preferencji w kontekście układów bilateralnych, nie określił jednak zakresu korzystania z nich przez państwa trzecie bloku³³.

Strona polska zabiegała w tym czasie o wprowadzenie zasady, że każda koncesja udzielona przez państwo uprzemysłowione danemu członkowi bloku przechodzi automatycznie na jego pozostałych uczestników. Przyjęcie zasady przeciwnej popieranej przez Niemcy, tj. że klauzula preferencyjna dotyczy tylko państwa sygnatariusza takiego układu w przekonaniu Warszawy osłabiała więzi łączące państwa rolne, stawiając pod znakiem zapytania samą koncepcję bloku agrarnego. Dlatego też podjęto zabiegi w państwach bloku o wspólne popieranie w Genewie polskiego postulatu. W odniesieniu do Bukaresztu za pomocą tej formuły chciano uzyskać rozszerzenie na RP przyznanych mu przez Niemcy preferencji, które dotyczyły jęczmienia i kukurydzy. Zdaniem bukareszteńskiego poselstwa RP zdecydowana interwencja delegacji rumuńskiej w Genewie wobec przebywającego tam niemieckiego negocjatora Hansa Possego mogła się zakończyć korzystnym dla Polski wynikiem. Te i późniejsze starania nie przyniosły jednak pożądanego efektu. Okazało się bowiem, że w protokole specjalnym do aneksu A traktatu niemiecko-rumuńskiego, Berlin zastrzegł sobie udzielenie preferencji w zakresie wspomnianych zbóż wyłącznie Bułgarii, Węgrom i Jugosławii, dyskryminując w ten sposób Polskę. Zresztą nawet gdyby znaleziono odpowiednią formułę, to na przeszkodzie skorzystania przez RP z preferencji dotyczącej niemieckiego rynku rolnego stała wojna celna wypowiedziana Polsce przez Rzeszę. Należy też dodać, iż wejściu w życie traktatu sprzeciwiła się Argentyna, Turcja i ZSRR eksportujące zboże na rynek niemiecki i korzystające z klauzuli najwyższego uprzywilejowania, od której odstępstwem były preferencje zawarte we wspomnianym traktacie, a więc wymagały zgody wymienionych krajów³⁴.

W końcu października miała się odbyć czwarta sesja Stałego Komitetu Studiów Ekonomicznych bloku agrarnego. Strona polska początkowo sugerowała Warszawę jako miejsce obrad. Ostatecznie doszło do niej w Genewie, o czym zdecydowała wola Jugosławii, której przedstawiciel był urzędującym przewodniczącym. W przededniu obrad Polska zaproponowała, aby zajęto się wypracowaniem wspólnego stanowiska w sprawach: 1. ewentualnego rozszerzenia systemu preferencji na produkty rolne inne niż zboża;

³³ AAN, Ambasada w Bukareszcie, *Protocole de la session extraordinaire du Comité permanent d'études économiques des états de l'Europe Centrale et Orientale*, Genève, le 27 Juin 1931, sygn. 307, k. 42–43; *Rapport du Comité permanent d'études économiques des états de l'Europe Centrale et Orientale, sur l'application du régime préférentiel douanier*, "L'Agriculture Polonaise et des pays de l'est Européen" 1931, nr 4, s. 137–139; L. Krawulski, *Rolnicze obrady genewskie*, "Polska Gospodarcza" 11 VII 1931, z. 28, k. 1078–1079; T. Łychowski, *Traktaty celno-preferencyjne*, „Przegląd Gospodarczy” 15 VIII 1931, nr 16, s. 657.

³⁴ HIA, Rumunia, telegram Becka z 26 VIII, nr 82 do poselstwa w Bukareszcie, Ks. szyf., nr 5, p. 2, f. 2; ibidem, telegram Dembińskiego do MSZ z 30 VIII 1931, nr 95, Ks. szyf., nr 5, p. 2, f. 2; AAN, Ambasada w Bukareszcie, Aide Memoires do MSZ w Bukareszcie z 31 sierpnia 1931, sygn. 304, k. 87; ibidem, pisma Vetulaniego do MPiH z 6 IX 1931 (nr 1419/H), 23 X 1931 (nr 1783/H), 17 XI 1931 (nr 1921/H), 7 XII 1931 (nr 2033/H), 8 XII 1931 (nr 2044/H), sygn. 20, k. 93–95, 119, 123–125, 128–129, 130–131; ibidem, pismo radcy ekonomicznego MSZ (podpis nieczytelny) do MPiH z 9 IX 1931, nr 2113/31, sygn. 20, k. 99; ibidem, Ambasada w Berlinie, pismo Vetulaniego do MPiH z 14 IX 1931, nr 1453/H, sygn. 475, k. 97–99; ibidem, Ambasada w Bukareszcie, pismo Sokołowskiego do Vetulaniego 29 IX 1931, nr H/1154, sygn. 88, k. 59–60; T. Łychowski, *Losy preferencji celnej*, „Polska Gospodarcza” 26 IX 1931, z. 39, s. 1369–1371; I. Stawowy-Kawka, *Blok rolny*...s. 432–433.

2. powołania przez Międzynarodowy Instytut Rolnictwa w Rzymie banku dla krótkoterminowego kredytu rolniczego; 3. odpowiedzi na memoriał podkomitetu ekspertów ekonomicznych KSnUE oraz 4. ustalenia terminu oraz porządku obrad zjazdu przedstawicieli rządów państw bloku w Sofii. Do tego programu Rumunia dodała kwestię projektu paktu o nieagresji ekonomicznej, złożonego przez delegację sowiecką w KSnUE³⁵. Przedstawiciele obu państw przy Lidze Narodów – Franciszek Sokal i Constantin Antoniadu – mieli przed rozpoczęciem obrad dokonać jeszcze bardziej szczegółowych uzgodnień³⁶.

Czwarta sesja SKSE obradowała w dniach 28–29 października 1931 r. Przewodniczył jej delegat RP Adam Rose. Uznano kwestię rozszerzenia preferencji na pozazbożowe produkty rolne za przedwcześnie postawioną wobec braku doświadczenia z preferencjami dotyczącymi ziarna; argumentowano, iż podejmowanie prób w tym kierunku mogłoby się przyczynić do skomplikowania i tak trudnej ówczesnej sytuacji; w uchwalonej rezolucji ponowiono wszakże wielokrotnie wcześniej sformułowane żądania dotyczące niedyskryminującego stosowania przepisów weterynaryjnych i fitopatologicznych w odniesieniu do eksportu produktów rolnych z państw bloku do krajów przemysłowych³⁷.

Inspirowany przez Komisję Studiów nad Unią Europejską projekt Międzynarodowego Instytutu Rolnictwa w Rzymie utworzenia banku dla krótkoterminowego kredytu rolniczego był tematem wymiany zdań pomiędzy reprezentantami bloku agrarnego, którzy następnie wzięli udział w obradach podkomisji ds. kredytu krótkoterminowego KSnUE zebranej w stolicy Włoch w dniach 12–13 sierpnia 1931 r. złożonej z przedstawicieli 18 państw (i 2 obserwatorów). Przyjęto wówczas po poprawkach, projekty statutu, konwencji i aktu założycielskiego nowego banku zgodne z wcześniejszymi uzgodnieniami bloku rolnego³⁸.

³⁵ Sowiecki projekt Protokołu o Nieagresji Ekonomicznej z 18 maja 1931 r. przedłożony na III sesji (15–21 maja 1931 r.) Komisji Studiów nad Unią Europejską zakładał „wyrzeczenie się agresji gospodarczej we wszystkich jej postaciach, zarówno jawnych, jak i ukrytych, ze strony poszczególnych krajów lub grup krajów wobec innych krajów lub grup krajów”. Strony zobowiązywały się do wyrzeczenia w relacjach wzajemnych wszelkiego rodzaju dyskryminacji i uznania za niezgodne z zasadami protokołu przyjęcie lub stosowanie w swoich krajach specjalnego systemu skierowanego przeciwko jednemu lub większej liczbie krajów – sygnatariuszy Protokołu. *Dokumenty Vnešnej Politiki SSSR, sygn. 14, 1 áнварá – 31 dekabrá 1931 g.*, red. Á.I. Eršov, A.I. Lavrent'ev i in., Moskwa 1968, s. 342–343.

³⁶ HIA, Rumunia, telegramy Becka do poselstwa w Bukareszcie z 3 X (nr 95), 16 X (nr 106), 17 X (nr 107) 1931, Ks. szyf., nr 5, p. 2, f. 2; ibidem, telegram Szembeka do MSZ z 14 X 1931, nr 107, Ks. szyf., nr 5, p. 2, f. 2; ibidem, okólna instrukcja szyfrowa Becka do Bukaresztu z 17 X 1931, nr 10, Ks. szyf., nr 5, p. 2, f. 2; AAN, Ambasada w Bukareszcie, noty werbalne do rumuńskiego MSZ z 6 X (nr 925/p), 20 X (nr 955/p) 1931, sygn. 304, k. 74; ibidem pismo Vetulaniego do Rădulescu z 26 X 1931 (nr 1798/H), sygn. 304, k. 115; ibidem, pismo S. Rădulescu do radcy Vetulaniego z 31 X 1931, sygn. 304, niespaginowano.

³⁷ AAN, Ambasada w Bukareszcie, *Protocole de la session extraordinaire du Comité permanent d'études économiques des États de L'Europe centrale et orientale tenue à Genève du 28 au 29 octobre 1931*, sygn. 304, k. 229; *Ż: Konferencja Komitetu Badań Ekonomicznych bloku państw rolniczych*, „Polska Gospodarcza” 7 XI 1931, z. 45, s. 1536.

³⁸ AAN, MSZ, Pismo prezesa Międzynarodowego Instytutu Rolnictwa w Rzymie do ministra Zaleskiego, z 29 VII 1931, nr 93631, sygn. 2063, k. 89–90; ibidem, pismo J. Karszo-Siedlewskiego do ministra skarbu z 3 VIII 1931, nr P. I 13119, sygn. 2063, k. 88; ibidem, pismo dyrektora Departamentu Ekonomicznego Ministerstwa Rolnictwa do MSZ na ręce naczelnika E. Raczyńskiego 4 VIII 1931, nr 145/Dek., sygn. 1843, k. 3; ibidem, telegram Lipskiego z 5 VIII 1931 do poselstwa w Bukareszcie, sygn. 1843, k. 2; ibidem pismo Zaleskiego z 8 VIII 1931, do dyr. W. Staniszewskiego, sygn. 1843, k. 6; AAN, Ambasada w Bukareszcie, *Protocole de la session...*, sygn. 304, k. 229–230; *Ż: Konferencja Komitetu Badań Ekonomicznych bloku państw rolniczych*, „Polska Gospodarcza” 7 XI 1931, z. 45, s. 1536–1537.

W odniesieniu do memoriału ekspertów ekonomicznych KSnUE uznano zawarte tam dane za cenny przyczynek do wyjaśnienia kryzysowej sytuacji gospodarczej Europy i postanowiono przeprowadzić dyskusję na ten temat na forum zjazdu przedstawicieli rządów państw bloku, który zaplanowano na grudzień w Sofii³⁹.

W kwestii projektu paktu o nieagresji gospodarczej, Komitet ograniczył się do stwierdzenia, że należy dążyć do uzgodnienia stanowiska bloku przed rozpoczęciem obrad, powołanej przez KSnUE Specjalnej Komisji do Badań nad Projektem Paktu o Nieagresji Gospodarczej. Nieprecyzyjne sformułowania zawarte w tekście paktu dopuszczające różne interpretacje, sprawiły, że dyplomacja RP odniosła się doń z dużą ostrożnością. Nastawienie to podzielała wspomniana Specjalna Komisja, debatująca w Genewie w dniach 2–5 listopada 1931 r., która zdecydowała się dalej badać tę kwestię⁴⁰.

Zapowiadana konferencja w Sofii przedstawicieli rządów państw rolnych środkowej i wschodniej Europy odbyła się w dniach 10–13 grudnia. Przewodniczył bułgarski minister rolnictwa i dóbr państwowych Dimitr Giczew. Na czele delegacji polskiej stał minister rolnictwa i dóbr państwowych Leon Janta-Pończyński, rumuńskiej przewodził jego odpowiednik Gheorghe Ionescu-Șișești. Obrady toczyły się w 3 komisjach. Komisja A, skupiła się na dotychczasowej działalności bloku oraz sprawach statutu i regulaminów jego instytucji kierowniczych; komisja B dyskutowała, na podstawie raportu przedstawiciela Polski Rosego, o wytycznych polityki państw rolnych w 1932 r.; komisja C wreszcie debatowała nad polskim projektem dotyczącym wydawania wspólnie przeglądu rolniczego, jako organu bloku⁴¹.

Po wysłuchaniu sprawozdania przedstawiciela jugosłowiańskiego Milivoja Pilji, dotyczącego funkcjonowania bloku rolnego między zjazdami w Warszawie i Sofii, skonstatowano, iż wspólne działania pomimo trudnego międzynarodowego położenia gospodarczego dały korzystne wyniki i wobec nowych wyzwań stają się jeszcze bardziej konieczne dla zabezpieczenia interesów państw i społeczeństw krajów agrarnych; uważano, że dalsze zaangażowanie winno opierać się na ścisłej współpracy z Ligą Narodów oraz innymi międzynarodowymi organizacjami. Konferencja zatwierdziła też ostatecznie zreferowane przez delegata Bułgarii statut i regulamin SKSE oraz regulamin najwyższego gremium, tj. konferencji państw bloku⁴².

³⁹ AAN, Ambasada w Bukareszcie, *Protocole de la session...*, sygn. 304, k. 230; *Ż: Konferencja Komitetu Badań Ekonomicznych bloku państw rolniczych*, „Polska Gospodarcza” 7 XI 1931, z. 45, s. 1536–1537.

⁴⁰ AAN, Ambasada w Bukareszcie, *Protocole de la session...*, sygn. 304, k. 231; ASN, Commission of Enquiry for European Union, sprawozdanie Specjalnego Komitetu do Badań nad Projektem Paktu o Nieagresji Ekonomicznej z 5 XI 1931, sygn. C.807.M.398.1931.VII, k. 1–3; AAN, MSZ, notatka w sprawie wniosku sowieckiego o nieagresji gospodarczej, sygn. 1794, k. 39–42.

⁴¹ *Konferencja przedstawicieli rządów państw rolnych Europy Środkowej i Wschodniej odbyta w Sofii 10–13 XII 1931*, „L’Agriculture polonaise et des pays de l’Est européen”, janvier 1932, s. 113–115; *Konferencja państw rolniczych w Sofii*, „Polska Gospodarcza” 26 XII 1931, z. 52, s. 1721; zob. też HIA, Rumunia, telegram Becka do poselstwa w Bukareszcie [bez daty], nr 125, Ks. szyf., nr 5, p. 2, f. 2; ibidem, telegram Szembeka do MSZ z 28 XI 1931, nr 133, Ks. szyf., nr 5, p. 2, f. 2; AAN, Ambasada w Bukareszcie, pismo Becka do poselstwa w Bukareszcie z 28 XI 1931, nr RE 2911/31, sygn. 304, k. 223.

⁴² Ibidem, Poselstwo w Budapeszcie, *Rezolucje przyjęte przez międzynarodową konferencję przedstawicieli rządów państw rolniczych Europy środkowej i południowo-wschodniej, w dniach 10–13 XII 1931 w Sofii*, sygn. 69, k. 200–201; Biblioteka Kórnicka PAN, Materiały z konferencji L. Janta Pończyńskiego, relacja L. Janty-Pończyńskiego z konferencji w Sofii, sygn. 14771, k. 256–257; *Konferencja państw rolniczych w Sofii*, „Polska Gospodarcza” 26 XII 1931, z. 52, s. 1721; *Międzynarodowa Konferencja Rolnicza w Sofii*, PAZ 22 XII 1931,

Na podstawie referatu Rosego w dyskusji wypracowano wytyczne, mające stać się podstawą działalności państw rolnych w 1932 r. Uznano, iż należy dla skutecznej walki z kryzysem gospodarczym kontynuować i rozwijać najściślejszą współpracę międzynarodową, dążąc do przekształcenia istniejących form kooperacji ekonomicznej z uwzględnieniem „specjalnych interesów europejskich krajów rolniczych”; za niedopuszczalne uważano posługiwanie się przez niektóre państwa europejskie przepisami administracyjnymi, weterynaryjnymi i fitopatologicznymi dla ograniczenia importu lub tranzytu produktów rolnych. Wskazywano, że siła nabywczą ludności wiejskiej Europy Środkowej obniżona ówczesnie na skutek wielkiego zadłużenia i brak kapitałów będzie mogła ulec podniesieniu dzięki powstaniu Międzynarodowego Towarzystwa Kredytu Hipotecznego Rolnego i transferom za jego pośrednictwem nadwyżek kapitałowych z Europy Zachodniej, stąd też apelowano do sygnatariuszy konwencji powołującej go o możliwie szybkie wprowadzenie jej w życie⁴³.

Innym ważnym czynnikiem wzmacniającym siłę nabywczą krajów bloku rolnego miał być system preferencji dla ich artykułów rolnych na rynkach europejskich państw importujących. Podkreślano, iż celem tego systemu nie było szkoderenie interesom innych państw eksportujących produkty rolne, lecz ochrona drobnej własności chłopskiej państw Europy Środkowo-Wschodniej przed skutkami wahań koniunktury. Za docelowe uznano ustanowienie preferencji o charakterze ogólnoeuropejskim. Drogą wiodącą do zbudowania integralnego systemu ogólnoeuropejskiego miało być zawieranie bilateralnych lub regionalnych układów preferencyjnych, w których należało unikać dyskryminacji pozostałych krajów bloku agrarnego⁴⁴.

Dla ułatwienia wywozu i tranzytu zwierząt i produktów pochodnych z państw bloku podkreślano konieczność zniesienia przeszkód przed nimi stawianych; zalecono też rządowi państw agrarnych zintensyfikowanie wysiłków na rzecz wypracowania w ramach Podkomitetu weterynaryjnego Ligi Narodów projektów konwencji międzynarodowych regulujących te kwestie oraz powrotu do projektu konwencji, opracowanego na pierwszej sesji SKSE w Bukareszcie w lutym 1931 r.⁴⁵ Konstatowano z żalem odległą perspektywę zwołania

nr 50, s. 1406–1408; *Konferencja przedstawicieli rządów państw rolnych...*, „L'Agriculture polonaise et des pays de l'Est européen”, janvier 1932, s. 116–120, 135.

⁴³ Ratyfikacja przez parlament rumuński nastąpiła 31 grudnia 1931 r., Sejm RP uczynił to 18 lutego 1932 r. Dokumenty ratyfikacyjne zostały złożone w Genewie przez Rumunię 4 lutego 1932 r., Polskę zaś 22 kwietnia tr. ASN, Convention for the creation of an International Agricultural Mortgage Credit Corporation, pismo Antonia-de do Drummonda z 23 I 1932, nr 46, R2909-10D-34295-28458; ibidem, protokół o złożeniu rumuńskich dokumentów ratyfikacyjnych z 4 II 1932, R2909-10D-34295-28458; *Dziennik Ustaw RP*, 1932, nr 24, poz. 183, s. 381.

⁴⁴ AAN, Poselstwo w Budapeszcie, *Rezolucje przyjęte przez międzynarodową konferencję...*, sygn. 69, k. 201–206; *Konferencja państw rolniczych w Sofii*, „Polska Gospodarcza” 26 XII 1931, z. 52, s. 1721–1722; *Międzynarodowa Konferencja Rolnicza w Sofii*, „PAZ” 22 XII 1931, nr 50, s. 1408–1409; *Konferencja przedstawicieli rządów państw rolnych...*, „L'Agriculture polonaise et des pays de l'Est européen”, janvier 1932, s. 121–133; *Rezultatele conferinței agrare dela Sofia*, „Dimineața” 17 XII 1931, s. 3. I. Puia, *Relațiile economice externe ale României în perioada interbelică*, București 1982, s. 46–47.

⁴⁵ Szczególną aktywność wykazywał rząd Bułgarii w sprawie zawarcia wielostronnej umowy weterynaryjnej. Sprawę tę sabotowała jednak Jugosławia, konkurująca z nią na rynkach krajów uprzemysłowionych jako eksporter zwierząt i mięsa. W rezultacie kolejna inicjatywa bułgarska spaliła na panewce na konferencji w Sofii. V. Kacarkova, *Ėkonomičeskie otnošenâ Bolgarii s balkanskimi stranami v period meĖdu dvumâ mirovymi*, Sofia 1989, s. 70–71.

międzynarodowej konferencji weterynaryjnej planowanej na 1933 r. i opowiadano się za rewizją tej decyzji⁴⁶.

Konferencja przyjęła propozycję delegacji RP wspólnej edycji przez państwa bloku kwartalnika w języku francuskim, stanowiącego organ SKSE. Zdecydowano się na wykorzystanie w tym celu periodyku „L’Agriculture polonaise et des pays de l’Est européen” wydawanego od 1930 r. w Paryżu, który począwszy od 1 kwietnia 1932r. miał się ukazywać się jako „L’Est Européen Agricole”⁴⁷.

W polskim MSZ wysoko oceniono wagę konferencji. Inspiracja RP w kwestii organizacji zjazdu przez Bułgarię oraz jego przebieg z dominującą rolą delegacji polskiej świadczyły zdaniem Wierzbowej o zwiększaniu się „wpływów polskich w państwach doliny Dunaju”. Dostrzegano też zgodność i daleko idące wzajemne zrozumienie interesów przez uczestników konferencji świadczące o pogłębianiu się współpracy między państwami bloku⁴⁸.

Te bardzo optymistyczne opinie o rezultatach konferencji i osiągnięciach bloku uległy daleko idącemu stonowaniu na zwołanej w dniach 7–10 marca 1932 r. w MSZ w Warszawie konferencji posłów RP akredytowanych w krajach Europy Środkowej i Półwyspu Bałkańskiego. Radca Antoni Roman, uczestniczący w pracach bloku z ramienia polskiego MSZ, uważał za „zupełnie słuszną i właściwą” dotychczasową polską aktywność. Konstatował jednak brak konkretnych rezultatów, za które obarczał odpowiedzialnością „czynniki stojące poza zasięgiem naszych sił”. Za priorytetowe w pracach bloku uważał wspólne akcje jego członków na arenie międzynarodowej. W tym kontekście za osiągnięcie uznał podpisanie konwencji o powołaniu Międzynarodowego Towarzystwa Kredytu Hipotecznego Rolnego. Stwierdzał jednak, iż instytucja ta ze względu na trwający kryzys gospodarczy nie została dotąd uruchomiona za sprawą nieratyfikowania konwencji przez część sygnatariuszy. W związku z tym akcentował konieczność energicznego forsowania w państwach bloku sprawy ratyfikacji, aby w „normalniejszych warunkach” można było ją wprowadzić w życie. Zbliżona sytuacja miała miejsce w odniesieniu do zainicjowanej przez Polskę tranzytowej konwencji weterynaryjnej, która na skutek oporu Jugosławii nie została zawarta. Niepowodzeniem zakończyła się również inicjatywa zorganizowania handlu zbożem w obrocie międzynarodowym. Wprawdzie prawie wszystkie państwa bloku dostosowały swoje wewnętrzne organizacje, zajmujące się handlem tym artykułem, do potrzeb porozumienia międzynarodowego, którego szczegóły dopracowywano na konferencji pszenicznej w Rzymie i posiedzeniu STSE w Belgradzie. Jednakże próba finalizacji projektu na konferencji eksporterów pszenicy w Londynie nie doszła do skutku ze względu na ograniczenia w postaci kontyngentów przyznawanych przez importerów indywidualnie państwu eksportującemu, co sprawiało, że te ostatnie każde z osobna starały się zadbać o własne interesy. Nie znalazła również pozytywnego rozwiązania sprawa preferencji celnych w dziedzinie eksportu zbóż tak w wymiarze europejskim, jak i bilateralnym. Pol-

⁴⁶ AAN, Poselstwo w Budapeszcie, *Rezolucje przyjęte przez międzynarodową konferencję...*, sygn. 69, k. 207–208; *Konferencja państw rolniczych w Sofii*, „Polska Gospodarcza” 26 XII 1931, z. 52, s. 1722.

⁴⁷ AAN, Poselstwo w Budapeszcie, *Rezolucje przyjęte przez międzynarodową konferencję...*, sygn. 69, k. 209–211; ibidem, Ambasada w Bukareszcie, pismo Rosego w sprawie edycji „L’Est Européen Agricole” z 27 I 1932, sygn. 307, k. 50–53; *Konferencja państw rolniczych w Sofii*, „Polska Gospodarcza” 26 XII 1931, z. 52, s. 1723.

⁴⁸ *Międzynarodowa Konferencja Rolnicza w Sofii*, PAZ 22 XII 1931, nr 50, s. 1407.

ska była tu w dość złożonej sytuacji, bowiem preferencje dawały jej niewielkie korzyści, gdyż wywóz zboża (głównie żyta) z RP odbywał się przede wszystkim do państw Europy Północnej, gdzie panowały zasady wolnego handlu i o preferencjach nie mogło być mowy. Potencjalne możliwości rysowały się na rynku niemieckim, ale ze względu na wojnę celną między Warszawą i Berlinem w praktyce nie były one do zrealizowania, choć Polska podejmowała pewne starania w tym kierunku na gruncie bukareszteńskim. Niewielkie korzyści dawały ewentualne preferencje na innych rynkach, np. czechosłowackim czy francuskim. Stanowiły one słaby argument na rzecz popierania działań preferencyjnych. Jednakże Polska sekundowała tej akcji, głównie po to, by obserwować starania Rzeszy na terenie naddunajskim ukierunkowane na budowę Mitteleuropy. W Warszawie zdawano sobie sprawę, że utrudnianie starań o uzyskanie ulg preferencyjnych przez państwa naddunajskie na niewiele by się zdało, a mogłoby doprowadzić do ich nieufności względem Polski i skłonić do silniejszej orientacji na Niemcy. Brak efektów funkcjonowania bloku rolnego nie skłaniał jednak Romana do wniosku o wycofanie się z przedsięwzięcia. Uznając za słabą stronę bloku opieranie się na Lidze Narodów, której „dotychczasowa gospodarcza akcja międzynarodowa [...] zbankrutowała najzupełniej”, wysunął dezyderat podjęcia przez Polskę samodzielnej akcji zmierzającej do ściślejszych dwustronnych porozumień gospodarczych z poszczególnymi państwami bloku. Tego typu działania miały nie tylko doprowadzić do „zbliżenia ogólnego [...] lecz również przez powiązanie interesów poszczególnych państw z nami [...] skutecznie przeciwdziałać pomysłom stworzenia jakiejś unii południowo-wschodniej bez naszego udziału”⁴⁹.

Wspominany już dyrektor Rose, równie dobrze zorientowany w sprawach bloku rolnego jak radca Roman, był jeszcze bardziej wyrazisty w ocenie dotychczasowych rezultatów współpracy państw Europy Środkowej i Południowej. W jego opinii blok „winien być ważnym instrumentem w czynnej, aktywnej polityce państwa polskiego”. Tymczasem jako instrument „sam w sobie dużej wartości nie ma” bowiem brakowało mu jako spoiwa czynników politycznych i gospodarczych. W odróżnieniu od Romana traktował Ligę Narodów jako „najmocniejszy cement”, który przestał pełnić swoją rolę, gdy Genewa straciła na znaczeniu „jako centrum międzynarodowych wysiłków gospodarczych”. W połączeniu z brakiem wymiernych rezultatów w działalności bloku konstatował on jego wejście w okres kryzysu. Przewyciężenie tego stanu mogło nastąpić jego zdaniem w zaktywizowaniu działalności ugrupowania państw agrarnych na terenie Ligi Narodów i włączenie w podejmowane tam nowe inicjatywy⁵⁰.

Diagnoza Rosego była trafna. Brak inicjatyw gospodarczych podejmowanych przez Ligę Narodów w stosunku do krajów Europy Środkowo-Wschodniej w pierwszym półroczu 1932 r. wydatnie zmniejszył ich kooperację w ramach bloku rolnego, a potem – jeśli już do niej dochodziło – to nie była efektem własnych inicjatyw, lecz stanowiła reakcję wobec impulsów płynących z zewnątrz. Wyjściem ze swego rodzaju zastoju, jaki zapanował we współpracy państw rolnych Europy Środkowo-Wschodniej po konferencji w Sofii, była rezolucja konferencji lozańskiej przyjęta w lipcu 1932 r. zapowiadająca powołanie komisji, której celem miało być wypracowanie regulacji służących żywieniu gospodarczemu i finansowemu tej części kontynentu. Jej posiedzenie miało odbyć się we wrześniu tr.

⁴⁹ Referat radcy A. Romana na temat Bloku Rolnego z 8 III 1932, w: *Konferencja posłów...s. 75–83*.

⁵⁰ Protokół z dyskusji nad referatami wygłoszonymi 8 III 1932, w: *Ibidem*, s. 90–91.

W związku z tym w dniach 24–27 sierpnia z inicjatywy RP i we współdziałaniu z Rumunią zebrał się w Warszawie Stały Komitet Studiów Ekonomicznych, aby wypracować wspólne stanowisko państw rolnych. Postulaty zaprezentowane przez ich przedstawicieli na posiedzeniu w Stresie (5–20 września 1932 r.) wspomnianej komisji były wprawdzie przedmiotem dyskusji, lecz ich realne znaczenie, podobnie jak wniosków tam przyjętych, znikome. Podobna aktywizacja bloku nastąpiła w związku z Światową Konferencją Gospodarczą i Monetarną w Londynie, planowaną na lato 1933 r. Przygotowaniom do niej została poświęcona III Konferencja przedstawicieli rządów państw rolnych Europy Środkowej i Wschodniej, obradująca w dniach 4–6 czerwca w Bukareszcie, gdzie obok gospodarzy istotny wpływ na formułowane uchwały i wnioski wywarła delegacja polska. Nie znalazły one jednak wiążących uzgodnień na konferencji toczącej się w dniach 12 czerwca – 27 lipca 1933 w stolicy Wielkiej Brytanii. Udział przedstawicieli państw agrarnych w jej jałowych obradach był łabędzim śpiewem bloku agrarnego, który odtąd nie podejmował już znaczącej aktywności. Niebagatelny wpływ na to wywarło powstanie Paktu Organizacyjnego Małej Ententy, zakładającego zacieśnienie gospodarczej kooperacji Czechosłowacji, Jugosławii i Rumunii, co w oczywisty sposób rozszadzało blok rolny.

Podjęcie przez Polskę realizacji idei konsolidacji państw rolnych Europy Środkowej i Południowo-Wschodniej zdeterminowane było z jednej strony walką z kryzysem agrarnym, z drugiej dążeniem do powstrzymania gospodarczej ekspansji Niemiec w basenie Dunaju, mogącej prowadzić do uzależnienia przez Berlin w sferze ekonomicznej, a w perspektywie także i politycznej państw tego regionu. Musiałoby to skutkować gospodarczym odosobnieniem RP i zawężeniem jej pola manewru politycznego w tej części Europy, a także pogorszeniem położenia w trwającej wojnie celnej z Niemcami. W Warszawie szczególnie liczono na wsparcie i zaangażowanie Rumunii w budowę i działania na arenie międzynarodowej nowo powstałego bloku. Obok oczywistych przesłanek, związanych z walką z kryzysem, istotnym czynnikiem sprzyjającym kooperacji wydawał się alians polityczno-wojskowy łączący oba państwa.

Warszawa, będąc wiodącą siłą bloku, starała się neutralizować potencjalne niebezpieczeństwa grożące jego rozpadem, zwłaszcza na odcinku rumuńskim. Można to było dostrzec w nastawieniu dyplomacji RP wobec projektów i zabiegów, mogących doprowadzić do stworzenia w basenie Dunaju pola do rozszerzania wpływów gospodarczych Rzeszy. Starano się wówczas oddziaływać na Bukareszt w kierunku zniechęcania go do angażowania się w tego rodzaju inicjatywy. A jeśli już wydawało się, że będzie trudno powstrzymać bieg wypadków, jak np. w sytuacji konkretyzującego się niemiecko-rumuńskiego układu gospodarczego, to wówczas podejmowano zabiegi na rzecz zabezpieczenia interesów RP i pozostałych państw bloku.

Wspólne działania państw bloku, dotyczące wypracowania jego struktury, przyniosły w grudniu 1931 r. – przy wydatnej aktywności Polski i po długo trwających dyskusjach – podstawowe uregulowania organizacyjne. W innych dziedzinach nie osiągnięto znaczących efektów. Nie udało się doprowadzić do urzeczywistnienia systemu preferencji celnych, ani faktycznie zorganizować w wymiarze całego bloku międzynarodowego obrotu zbożem; w sprawie kredytu rolnego nie doszło do znaczącego postępu, a uregulowanie problemów weterynaryjnych pozostało w sferze projektów. Brak wymiernych rezultatów wynikał

przede wszystkim ze słabości politycznej i gospodarczej poszczególnych państw i bloku jako całości; brała się stąd reaktywność na poczynania mocarstw reprezentowanych w Lidze Narodów i innych gremiach międzynarodowych oraz nieskuteczność w forsowaniu na tych forach własnych projektów; brak efektów uwarunkowany był też po części różnicami interesów państw doń należących. Z tego właśnie powodu sojusz polsko-rumuński, będący platformą współpracy przed zagrożeniem sowieckim, nie przekładał się na bezkolizyjną kooperację obu państw w ramach bloku agrarnego. Należy sądzić, iż pozbawiona upiększającej retoryki konstatacja wyników działalności bloku oraz świadomość przeciwności stojących na drodze realizacji celów sformułowanych na konferencji warszawskiej, stały się przyczyną utraty zainteresowania dyplomacji RP tą koncepcją.

Bibliografia

Źródła pierwotne

Archives de la Société des Nations

Comite Permanent d'Etudes Economiques des Etats de l'Europe Centrale et Orientale, sygn. R2904-10D-26767-26767

Commission of Enquiry for European Union, sprawozdanie Specjalnego Komitetu do Badań nad Projektem Paktu o Nieagresji Ekonomicznej z 5 XI 1931, sygn. C.807.M.398.1931.VII

Convention for the creation of an International Agricultural Mortgage Credit Corporation, sygn. R2909-10D-34295-28458

Convention pour la creation d'une Societe Internationale de Credit Hypothecaire Agricole, signée à Genève le 21 mai 1931, kol. 226, p. 30

L'écoulement du stock de cereales actuellement disponible, sygn. R2899-10D-26999-25721

Proceedings ff the Second International Conference with a view to concerted economic action (first session), Geneva (17–28 XI 1930), sygn. C.149.M.48.1931.II.B.

Archiwum Akt Nowych

Ambasada w Berlinie, sygn. 445, 475

Ambasada w Bukareszcie, sygn. 20, 21, 88, 304, 307, 359

Ministerstwo Spraw Zagranicznych sygn. 1794, 1841, 1843, 2060, 2061, 2062, 2063

Poselstwo w Belgradzie, sygn. 61

Poselstwo w Budapeszcie, sygn. 69

Sztab Generalny 616, sygn. 90

Biblioteka Kórnicka PAN

Materiały z konferencji L. Janta Połczyńskiego, sygn. 14771

Hoover Institution Archives

Ministerstwo Spraw Zagranicznych, pudło 83, folder 13 (mikrofilm w AAN)

Polska, Poselstwo Rumunia, Księga szyfrów, nr 4, pudło 2, folder 1; nr 5, p. 2., f. 2 (mikrofilm w AAN)

Źródła publikowane

Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918–1945, Serie B: 1925–1933, Bd. XVII, Göttingen 1982.

- Dokumenty Vnešnej Politiki SSSR, sygn. 14, 1 ânvarâ – 31 dekabrá 1931 g.*, red. Â.I. Eršov, A.I. Lavrent'ev i in., Moskva 1968.
- Konferența posłów Rzeczypospolitej Polskiej akredytowanych w państwach Europy Środkowej i na Bałkanach, Warszawa 7–10 marca 1932 roku. Referaty i protokoły*, opr. H. Chałupczak, E. Kołodziej, Lublin 2013.
- La grande roumanie alliée de la france. Une péripétie diplomatique des Années Folles? (1919–1933)*, red. T. Sandu, Paris 2000.
- Tibal A., *La crise des états agricoles européens et l'action internationale (janvier 1930–mai 1931). Documents recueillis et commentés*, Paris 1931.
- Titulescu N., *Documente diplomatice*, red. G. Macovescu, D.C. Giurescu i in., București 1967.

Wspomnienia

- Taşcă G., *Un economist în misiune diplomatică la Berlin (1930–1949). Memorii și însemnări (1924–1949)*, ediție îngrijită de I. Oprea și A. Filotti, București 2021.

Artykuły prasowe

- Butler J., *Konferencje ekspertów państw rolniczych*, „Przegląd Gospodarczy” 1 XII 1930, z. 23, s. 974–975.
- Conferința internațională a grâului*, „Dimineța” 8 IV 1931, s. 17.
- D. Dem. Ghika *despre problemele externe de actualitate*, „Lupta” 13 V 1931, s. 3.
- Gościcki J., *Międzynarodowa konferencja w sprawie pszenicy*, „Rolnik Ekonomista” 15 VI 1931, nr 12, s. 373–375.
- Inchiderea conferinței agricole dela Paris*, „Argus” 2 III 1931, s. 5.
- Konferența Komitetu Badań Ekonomicznych bloku państw rolniczych*, „Polska Gospodarcza” 7 XI 1931, z. 45, s. 1536.
- Konferența państw rolniczych w Sofii*, „Polska Gospodarcza” 26 XII 1931, z. 52, s. 1721; *Międzynarodowa Konferența Rolnicza w Sofii*, „Przegląd Informacyjny Polska a Zagranica” 22 XII 1931, nr 50, s. 1406–1408.
- Konferența przedstawicieli rządów państw rolnych Europy Środkowej i Wschodniej odbyta w Sofii 10–13 XII 1931*, „L'Agriculture polonaise et des pays de l'Est européen”, janvier 1932, s. 113–115.
- Krawulski L., *Rolnicze obrady genewskie*, „Polska Gospodarcza” 11 VII 1931, z. 28, k. 1078–1079.
- La deuxième session du Comité Permanent d'Études économiques des États de l'Europe Centrale et Orientale*, „L'Agriculture Polonaise et des Pays de l'Est Europeen”, Juillet 1931, s. 155–158.
- Conflict cu Germania?*, „Curentul” 8 V 1931, s. 6.
- Lychowski T., *Losy preferenței celnej*, „Polska Gospodarcza” 26 IX 1931, z. 39, s. 1369–1371.
- Lychowski T., *Nowe projekty Genewskie. Wyniki dyskusji nad „Anschluss” w Komisji Studiów dla Unii Europejskiej*, „Przegląd Gospodarczy” 1 VI 1931, z. 11, s. 467.
- Lychowski T., *Traktaty celno-preferencyjne*, „Przegląd Gospodarczy” 15 VIII 1931, nr 16, s. 657.
- Międzynarodowa Konferența Rolnicza w Sofii*, „Przegląd Informacyjny Polska a Zagranica” 22 XII 1931, nr 50, s. 1406.
- Międzynarodowe konferencje rolnicze w Paryżu*, „Polska Gospodarcza” 1931, z. 12, s. 465–466.
- Rapport du Comité Permanent d'Études Économiques des États de l'Europe Centrale et Orientale, sur l'application du régime préférentiel douanier*, „L'Agriculture Polonaise et des pays de l'est Européen” 1931, nr 4, s. 137–139.
- Rezultatele conferinței agrare dela Sofia*, „Dimineța” 17 XII 1931, s. 3.
- Rościszewski S., *Konferența zbożowa w Londynie*, „Polska Gospodarcza” 13 VI 1931, s. 932–933.
- Sadowski S., *Konferența zbożowa w Rzymie*, „Polska Gospodarcza” 1931, z. 15, s. 591–593.
- Sommer L., *Sechste Mitteleuropäische Wirtschaftstagung am 18. und 19. März 1931*, „Weltwirtschaftliches Archiv”, 35. Bd. (1932), s. 612–616.

Współpraca gospodarcza Niemiec z państwami wschodniopółnocnymi, PAZ 20 I 1931, nr 2.
Wyniki konferencji londyńskiej, „Polska Gospodarcza” 6 VI 1931, z. 23, s. 902–903.

Monografie

- Campus E., *Mica Întelegere*, București 1997.
 Dimitriu R., *Die Außenpolitik Rumäniens 1918–1939 Zwischen Solidarität und Sacro Egoismo*, Frankfurt am Main–Wien 2006.
 Fiedor K., *Niemieckie plany integracji Europy na tle zachodnioeuropejskich doktryn zjednoczeniowych 1918–1945*, Wrocław 1991.
 Goranovič M.M., *Agrarnyj krizis i raspad agrarnogo bloka stran Vostočnoj i Ŭgo – Vostočnoj Evropy*, Moskwa 1971.
 Kacarkova V., *Èkonomičeskie otnošeníâ Bolgarii s balkanskimi stranami v period meždu dvumâ mirovymi*, Sofia 1989.
 Neustadt I., *Le problème de l'organisation internationale en Europe centrale 1919–1939*, Paris 1939.
 Puia I., *Relațiile economice externe ale României în perioada interbelică*, București 1982.
 Sandu T., *Système de sécurité français en Europe centre-orientale. L'exemple roumain 1919–1933*, Paris–Montréal 1999.
 Essen A., *Polska a Mala Ententa 1920–1934*, Warszawa 1992.
 Freytag C., *Deutschlands „Drang nach Südosten“. Der Mitteleuropäische Wirtschaftstag und der „Ergänzungsraum Südosteuropa“ 1931–1945*, Göttingen–Wien 2012.

Artykuły naukowe

- Mazzei J., *La preferenza ai prodotti agrari dell'Europa centrale. La crisi degli stati agrari Europei e i progetti doganali a loro favore*, „Rivista Internazionale di Scienze Sociali e Discipline Ausiliarie”, Serie III, vol. 4, Fasc. 5, 1933, s. 559–604.
 Romanow-Bobinska K., *Wielki Kryzys a Europa Wschodnia*, „Studia z dziejów ZSRR i Europy Środkowej”, 1981, t. XVII, s. 108–110.
 Stawowy-Kawka I., *Blok rolny a koncepcje integracji Europy Środkowej i Południowo-Wschodniej w latach 1930–1932*, w: *Międzymorze. Nadzieje i ograniczenia w polityce II Rzeczypospolitej*, red. E. Znamierowska-Rakk, Warszawa 2016, s. 419–443.
 Szulc W., *Die Warschauer Agrarkonferenz (August 1930) und die Formierung des Agrarblocks in Ostmitteleuropa*, „Studia Historiae Oeconomicae” vol. 20, 1993, s. 168–169.
 Vučo N., *„Agrarni blok” podunavskih zemalja za vreme ekonomske krize 1929–1933*, w: *Svetska ekonomska kriza 1929–1934. godine i njen odraz u zemljama jugoistočne Evrope*, red. V. Čubrilović, Beograd 1976, s. 29–49.
 Walczak H., *Polska i Rumunia a sprawa krystalizacji i początki bloku rolnego (1930)*, w: *Przeszłość i dzień dzisiejszy relacji polsko-rumuńskich = Trecutul și prezentul relațiilor polono-române*, Suceava 2024, s. 145–158.